

MIGUEL DE UNAMUNO

A SPANYOL FELSŐOKTATÁS HELYZETE

Fordította: Csejtei Dezső
A fordítást az eredetivel egybevetette: Székács Vera

Miguel de Unamuno 1864-ben született a baszkföldi Bilbao városában. Középiskolai tanulmányai után 1880–84 között a madridi egyetem hallgatója volt. 1891-ben nevezték ki a görög nyelv és irodalom professzorává a salamancai egyetemen. 1901–14 között az egyetem rektora. 1924 elején a katonai diktatúra a Kanári-szigetekre száműzte, ahonnan Párizsba szökött. Emigrációjából 1930-ban tért vissza. 1934-ben a salamancai egyetem élethossziglan rektorává választották. A polgárháború kitörésekor előbb a Köztársaság-pártiakkal, majd a francoistákkal került ellentétbe. Élete utolsó hónapjait házi őrizetben töltötte, 1936 december 31-én érte a halál Salamancában.

Főbb filozófiai művei:

En torno al casticismo (1895)
Vida de Don Quijote y Sancho (1905)
Del sentimiento trágico de la vida (1913)
La agonía del cristianismo (1931)

A felsőoktatás helyzete Spanyolországban című cikkgyűjteménye 1899-ben keletkezett; megértéséhez tudni kell, hogy az ezt megelőző esztendőben szenvedett Spanyolország vereséget az Egyesült Államoktól, ami súlyos nemzeti megrázkódtatás okozott. A kudarc okainak vizsgálata a felsőoktatáshoz is elvezetett, s e légkörben keletkezett Unamuno írása, egy szenvedélyes hangvételű vitairat.

A felsőoktatás helyzete Spanyolországban*

I.

Mióta egyetemen oktatok, minden évben nyomot hagy lelkemben a vizsgák okozta bánat, bizalomvesztés és keserűség. Ez lenne hát az általunk pallérozott ifjúság? – teszem fel a kérdést magamnak. Fiatalok, kikben nyoma sincs az ifjúságnak! A hivatalos tudomány gályarabjai! A látvány lehangoló.

A bölcsészettudományok területén évről-évre megadtam a licenciatust jó tíz hallgatónak. És aztán milyen filozófusok meg irodalmárok kerülnek ki közülük!

Nos, a tizenötös számú tétel... Terentius!¹ Hol született Terentius? Mondja el kérem szép sorjában, hogy hováivalósi, hol és merre járt, sorolja fel műveinek címét, ismeresse valamelyik művének tartalmát s azt az ítéletet, amire a tankönyv szerzője érdemesnek minősíti. Terentius pedig ily módon pusztá névvé, holt és eltemetett lényvé, jellegtelen valakivé változik. Igen kiváló módszer ez ahhoz, hogy kiölje az emberből a tudásvágyat!

A tudás nem foglal el helyet. Ez az átkozott közhely fedezéke lett sok kártékony tevékenységnek. A tudás igenis helyet foglal el, de még mennyire hogy így van! Azt legalábbis senki sem fogja vitatni, hogy a tanulás időt emészt fel, az idő múlása pedig visszafordíthatatlan; elmúlik, és mindörökre...Mindörökre! Ó, idő! Mi szükségünk van az időre itt, ahol csak azért szakítunk magunknak részt az időből, hogy utána agyonüssük azt? Hiheretlen dolog ez, egymás kölcsönös felfalása; Kronosz minket nyel le, mi, a fiai pedig őt. S a végén nem marad semmi, sem idő, sem pedig emberek.

Élére állítva a kérdést: mi, spanyolok talán meg vagyunk győződve, szívből meg vagyunk győződve arról, vagy netán csak az agyunkkal hisszük, hogy a közoktatás fontos dolog? Nem, nem vagyunk erről meggyőződve, s nem is hiszünk benne. S ez okozza azt, hogy a közoktatás oly rossz állapotban leledzik nálunk.

Tanterveinkben gyakran lehet találkozni az alábbi kitételrel: „Tantárgyunk jelentősége”. Ez világosan jelzi azt, hogy nem hisznek benne, s jelentőségét ilyenkor szükségesnek érzik bizonyítani.

Mindennek alapja abban keresendő, hogy nem hisznek az oktatásban. Még azok sem hisznek benne ott legbelül, a lelkük mélyén, a társadalmi konvenciók alatt, akik egyébként fennen hirdetik az oktatás fontosságát. Többé-kevésbé „regeneradora” retorikánk elkoptatott frázisa, közhelye ez.

A kultúra iránt csak igen kevesen éreznek éhséget; sokkal kevesebben vannak ők, mint azok, akik ezt hinni vélik. Fontosabb dolog bölcsnek látszani, mint valóban annak lenni, mert ott, ahol a tudatlanság fetisizmusa együtt uralkodik a tudomány fetiszmusával, s ahol a tudatlanság babonájából a tudás babonája lesz, a látszat többet hoz a konyhára, mint a valóság.

Misztériumokat és csodákat várunk a tudománytól, ezek terjesztőit pedig papoknak nevezzük, így voltaképpen mi is hozzájárulunk ahhoz, hogy oktatása liturgiává váljon. Soha nem fogom elfelejteni azt a mély megilletődöttséget, amely egy társaságban – ahol Flammariont² is olvasták – az előadót övezte. Az illető ugyanis éppen azt fejtegette, hogy hány

* A jelen tanulmányt képező nyolc írás első ízben Madridban, 1899. augusztus 5. és október 25. között jelent meg, a Revista Nueva című lap 18-25. számaiban. (A kiadó jegyzete)

millió mérföldnyire van a Föld a Szíriusztól. De hogyan tudták ezt megmérni? – tették fel a kérdést magukban, s mivel az az ösztönös hit élt bennük, hogy ezt természetes módon megmérni nem lehet, őszinte bámulattal adóztak a tudomány titokzatos hatalmának, amely varázspálcájával még a lehetetlen fölött is győzedelmeskedik. Hiszen ki is merne kételkedni ezen állítás hitelében? Ó, a tudomány! Igen, a tudomány! Akadt azonban valaki, aki elmagyarázta nekik, hogyan is mérték meg ezt a távolságot – s ez a tudás lényegesebb, mint a pusztá számok ismerete –; ám alighogy mindezt megértették, rögvest lekicsinylően pillantottak a tudományra; igen, lekicsinylően; ez a megfelelő kifejezés. Hogyan, hát csak ennyi az egész? Szóval a csillagász roppant bonyolult számításai lényegében hasonlóak ahhoz a művelethez, ahogyan az anyóka az ujjain számol? Vagyis a tudományos megismerés forrása a köznapi megismerés? A tudomány ezáltal elvesztette tekintélyét, nálunk pedig minden csakis a tekintélyből él, ami azt jelenti, hogy hazugságból él. Rosszul teszi tehát a bűvész, ha felfedi a *trükkjeit* azok előtt, akik mutatványait tátott szájjal bámulják. Adjunk meg számokat, dogmákat, képleteket, következtetéseket, recepteket... de ne adjunk semmiféle módszert.

Amikor egy alkalommal meglátogattunk egy, a piaristák irányítása alatt álló középiskolát, a fizikatanár megmutatta sajátkezűleg barkácsolt trükkös szerkezeteket; miközben az egyik apró készüléket szemléltek, megkérdeztem a tanártól, hogy mi van az egyik sercegő villamos párna belsejében. „Ez a feltaláló titka” – hangzott a válasz. S a legtöbb *tudós* számára ez a tudomány: titok.

Mindazok, akik azért mennek el megbámulni a vonatot, hogy megcsodálják századunk vívmányait, akik azért rajonganak a telefonért, mert fogalmuk sincs a működéséről, nos, ők nem hisznek az oktatásban, noha makacsul kitananak amellett, hogy hisznek benne. Ők azok, akik manapság sok-sok ipari és szakiskolát követelnek, és jóval több mérnököt, mint amennyire szükségünk van, kémiaiából, fizikából, geológiából többet, latinból kevesebbet, és – ami a fő – semmilyen vallást. Ilyen fából faragják hát a reakciósokat; az igazi reakciósok pedig azok, akik minduntalan e gúnynevet szajkózzák.

Nem véletlenül született az alábbi mondat: „Manapság a tudományok olyan ütemben fejlődnek, hogy az már valósággal barbárság”.

S azok, akik azt remélik, hogy a tudomány majd magával hozza az emberi nem boldogságát, voltaképpen nem is hisznek a tudományban, még kevésbé annak oktatásában. A legkisebb csalódásra csödről kiabálnak. Lelke mélyén minden haladáspárti reakciós, mert minden szívbőljövő optimizmus mélyén bizalmatlanság rejlik. Egyedül azoknál, kiket szkeptikusnak mondanak – s akik a vadászatot magát jobban kedvelik, mint az elejtett zsákmány felfalását – leltem a tudományba vetett valódi hitre, a tudomány hatalmának – s vele korlátainak – világos felismerésére; rajtuk kívül másoknál nemigen.

Gépeket! Mezőgazdaságot, ipart, kereskedelmet! Mindezt a szellem csinálja. A szellem pedig ugyan mivel csinálja? Gépekkel! –vágják rá barbár berberjeink. Majd meglátjuk!

Köztünk még fétis a műveltség. Lehet, hogy ez nélkülözhetetlen, s kötelességünk, hogy eme fetiszmust életben tartsuk, hogy aztán ebből – vagyis a hit lehető legalacsonyabb rendű formájából – vonjuk majd ki a tiszta és szabad – s főképpen a dogmáktól szabad – hitet: magát a hitbe vetett hitet.

Mindig valakiben hiszünk, nem pedig abban, amit mond. Hitünk – vagy ami a helyébe lép, hitünk módja – a tekintélyre épül. „A tudomány azt mondja, hogy ...”. „A tudomány azon a véleményen van, hogy...”. „A tudomány azt tanítja, hogy ...”. A tudomány immár bálványá lett.

Egy angol felfedező, aki sátrában ülvé a frissen érkezett újságokat olvasta, egy alkalommal körülvették az egyik törzs bennszülöttei. Amíg az angol le nem vette a szemét az újságokról, addig a négerék sem őröla; meg voltak ütközve azon, hogy egy felsőbbrendű ember, egy félisten hosszú órákat tölt el azzal, hogy néhány papírdarabot bámul. A négerék tanácskoztak maguk között, s amikor a fehér ember befejezte az olvasást, azt az ajánlatot tették neki, hogy nagyon jó áron megveszik azokat a papírokat. A felfedező meglepődött, s

megkérdezte tőlük, hogy miért van szükségük rá; erre azt válaszolták, hogy a papírok bizonyosan valamilyen varázslatos hatással vannak a látásra, ha ő ennyi ideig figyelmesen szemlélte őket. S ez a helyzet nálunk is; az újságokat varázserejük miatt vásárolják. S Isten őrizze meg a vásárlók látását!

Az apák fiaiknak megveszik a tudományt, mivel az valószínűleg jót tesz a szemnek. Ó, az érettségi sikkes dolgot! Az apád fajankó volt, légy legalább te művelt ember. Művelt!

Mi mindent is tudnék csinálni, ha művelt lennék! Nem kellene alantas szerepet játszani a társadalomban. Sőt, a műveltség még a menyasszony-szerzés szempontjából sem jön rosszul. Elvégre egy karrier előtt álló fiú...

Ismétlem: maga a titulus nem ad tudást. Az apák azonban – nem is rossz érzékkel, lehetőségeikből és a dolgok itteni állásából kiindulva – nem tudást akarnak vásárolni fiaiknak, hanem titulus. Az utóbbival ugyanis jobban lehet boldogulni, mint az előbbivel. A titulus tudást nem ad, kiváltságot azonban igen, ami a tudásnál kézzelfoghatóbb, vagy legalábbis könnyebben kicserélhető valami kézzelfogható dologra. Ami pedig a tudományt illeti, igen szerencsés véletlen, ha a varázsgömbbe is belebotolhatunk.

Titulusok, rangok! Emberek? Ugyan miért lenne szükségünk emberekre? Nekünk diplomásokra van szükségünk! S mondjanak bármit a tönkrement doktorok, sokkal hamarabb hal éhen az az egyszerű ember, aki manapság csak a lehető legkevesebbet érte el az életben, mint valamely diplomás. Szegény ugyan, szegény, de hidalgó! Az egyetemi végzettség nemesi titulus, s így is tartják számon.

És a nyilvános megszégyenülés? – tette fel a kérdést nekem egy általam megbuktatott hallgató, mikor is arra a megjegyzésére, hogy ő nem vágyik karrierre, én azt válaszoltam, hogy már csak ezért sem kell olyan komolyan vennie a bukást. Hát a nyilvános megszégyenülés?

A titulus! Íme egy pozitív, egyszersmind negatív erő! Ha a legnagyobb bizalomnak örvendő orvost megfosztjátok doktori címétől, akkor egyúttal a patientúrájától is megfosztjátok, éppúgy, mint azt a kuruzslót, akinek erőszakkal doktori titlust adományoztak. Az egyik a feltaláló titkát tudja a magáénak, a másik pedig a varázsgömböt; az egyik elolvasta az összes könyvet, amit eddig írtak, a másik egyet sem olvasott. S bámulatra méltó mindkettőt! S mindig az a fetiszmus!

Az oktatás a szimónia³ szintjére zuhan vissza; a tudományos csodatévést – vagyis azokat a papírokat, melyek a szemnek mágikus hatalmat kölcsönöznek – éppúgy meg kell vásárolni, mint ahogy Simon mágus a csodatévő erőre akart szert tenni.⁴

Ha azt akarjuk, hogy a tudomány megerősödjön és ne fusson ismét zátonyra, akkor szét kell zúzni ezt a fetiszmust. A tudománynak meg kell találnia a medrét, akárcsak a végtelen tengernek, melyből esőfelhők párálnak és ugyanakkor befogadja a folyók vizét, anélkül, hogy ő maga a medréből kilépne. Meg kell semmisíteni azt a sötét babonát, hogy a tudománynak kell elhoznia az emberi boldogságot, hogy a tudománynak mindent át kell itatnia; meg azt, hogy minden tett tudományos legyen úgy, hogy egyúttal természetes, őszinte, sőt vallásos is. A haladáspártiak pedig keressék a boldogságot másfelé.

A hívők misére járnak vásár- és ünnepnapokon vagy akár naponta, ha úgy adódik. Elmondják a rózsafüzért, s ezzel vallási kötelességüket egész napra teljesítették. *Letudni a gondot* – mondják a hívők a vásárnapu mischallgatásra. S miként a vallás nem éltető levegő, hanem merő babona, úgy merő babona a tudomány is.

Meg kell teremteni az oktatásba vetett igazi hitet; ez pedig csak akkor lehetséges, ha hittel, eleven hittel oktatunk. Az oktatás legnagyobb munkáját minálunk az jelenti, hogy az oktatásnak meg kell hirdetnie saját nélkülözhetetlenségét. A mi oktatásunk viszont kiöli az emberből a tanulás iránti vágyat.

A minap Bilbaoban tanúja voltam annak, mikor egy újdonsült érettségizett – kijöve a záróvizsgáról – az iskola kis terén focizni kezdett a tankönyvekkel. „No, ez biztosan bámolni fogja a telefont!” – mondtam magamban.

Az általános iskolai tanítót általában lenézik; botorság lenne tagadni. Azt gondolják, hogy foglalkozása nem férfiemberhez méltó. Miféle dolog taknyos kölykök orrát törölgetni?! Szegény ember! A gyermek rosszkodik otthon, molesztálja a szülőket... „Gyerünk az iskolába! Majd megmondom a tanítónak, hogy szedjen ráncba téged, adta csibész kölyke! (Félre) Nekem oly terhes ez a fegyelmezés...!” Aztán meg... ne terhelje túl a gyermeket... ne tömje tele a fejüket... Nőniük kell. Hisz annyit kell majd tanulniok!...

A szegény iskolamester körül emellett még egy szörnyű bűvös kör is kialakul; több pénzt, nagyobb fizetést azért nem kap, mert nem érdemli meg, többet tenni pedig azért nem érdemes, mert nem fizetik meg. Mivel nincs tudása, így pénze sincs és mivel nincs pénze, hiányzik a tudása is. S szegény feje ráadásul még nagy szónoklatok tárgya is, melyek hol tréfásak, hol pedig feddők.

Aztán meg a mi ifjúságunk – mivel híján van a figyelemnek – annyira, de olyannyira nehéz felfogású! Hamar kifárad. Hiszen hozzászoktatták a dogmákhoz és kinyilatkoztatásokhoz, ahhoz, hogy majd szájába repül a sült galamb, így hát hamar elfogy az ereje, ha meg kell küzdenie valamiért. *Élcelődéssel* lehet csak felkelteni és erőnek erejével ébren tartani a figyelmét. Étvágygerjesztő kell neki, mert figyelme igen lanya. Nincs unalmasabb számára az úgynevezett *locsogásnál*; ezen pedig rendszerint olyasmit értenek, aminek van valami magas mondanivalója.

„No, ebben tényleg van valami, ez a jóember valóban akar mondani valamit; de hát kár a szóért! Nem éri meg a fáradságot, hogy ezzel vesződjünk! Beszéljen világosan! A fehéret mondja fehérnek, a feketét pedig feketének! Ami pedig se fehér, se fekete, azt vigye el az ördög!” Az így nevelt ifjúsággal nem jutunk semmire. Ebbe az ifjúságba belenevelték a gondolkodás iránti utálatot, mégpedig a szabadkőművesekben és a jezsuitákban való hit jegyében, jelenjen ez meg akár a papok fekete csuhája, akár modern vízvezeték képeben.⁵

Az ország belsejében lévő falvakban minden külföldi affélc francia,⁶ mivel a francia éppoly idegenül cseng a fülükben, mint az angol vagy az orosz. Hasonlóképpen a mi *befelé forduló* értelmiségieink – számuk légió – még nem is oly régen minden számukra érthetetlen gondolatban a krauszizmust⁷ vélték felfedezni. Mindent, csak azt nem, hogy fárasszák a figyelmüket és megtudjanak valamit. És ezenfelül szent, ősi, romero-robledíanus⁸ félelmet éreznek mindazzal szemben, aminek köze van a technikához.

A spanyolok figyelme élénk ugyan, de nemigen kitartó; hamar ellanyhul, nem sokat töpreng. Ritkán haladja túl a sima tudás szintjét. Jellemző az, hogy Spanyolországban, ahol oly sok teológiai kommentátor volt, egyetlen teológus-zsenit sem találunk, s ezt az is bizonyítja, hogy nálunk nem akadtak nagy eretnek.

Az oktatás iránt hitet kell ébresztenünk; fel kell kelteni a figyelmet, a módszeres és tudományos figyelmet; egyszerre kell harcolni a tudatlanság és a szellemi lustaság, a haladáspárti, a skolasztikus és a *hidraulikus* fetisizmus ellen. A hivatalos oktatás pedig, ahelyett hogy harcba szállna velük, inkább támogatja és felhasználja ezeket, így napról-napra egyre mélyebbre merülünk saját credendő bűnünkbe, s mind jobban terjed a nemzeti ragály: az üres dogmatizmus.

Nos, nézzük hát!

II.

A közoktatás rákfenéje alapján véve a nép bajaiban keresendő, melyeket a nép úgyszólván magának köszönhet, mivel – tanárai révén – a nép magamagát oktatja. Vagy egy, a néptől idegen ember tudatának terméke talán ez, mely felülről lefelé hat, és mintegy ránehezedik a nép vállára? Vagy valamiféle *kegyelem*, ami hozzáadódik a nép *természetéhez*? Nem inkább csúcspontja ez egész létének, legfőbb formája tudattalan indulatainak és hajlamainak, az ige,

amely húsából és véreből, izmaiból és agyvelejéből vétetett? Íme, itt a régi és egyúttal mindig új kérdés; a tudás értékének örök kérdése.

- Változtasd meg önmagad!
- Képtelen vagyok rá; vagyok, amilyen vagyok!
- Tégy rá erőfeszítést!

- Olyanná alakítom magam, amilyen vagyok és mivel ilyen vagyok, másmilyenné nem is tudom formálni magam. Mondd a bénának, hogy próbáljon meg járni! Hogy is tudná megpróbálni, ha nem kap külső segítséget? Külső támaszra van szüksége...

S a végnéfküli párbeszéd így folytatódik.

Spanyolországot a klerikalizmus és a militarizmus veszejt el! Ezt kijelentvén aztán meg is nyugszunk, s azt hisszük, hogy mondtunk is valamit. Igen, a szegény beteget egy daganat bénítja meg; e daganat azonban nem más, mint valamely általános hajlam góca; ha kiirtjuk, máshol jelenik meg, s talán még nagyobb bajt okoz. Spanyolországot nem az inkvizíció tette tönkre; arról van szó inkább, hogy az inkvizíciót – saját benső mivoltából, inkvizitórius szelleméből kiindulva – maga Spanyolország hívta életre.

Nem kell mást tennetek, csak nyissátok ki a szemeketek és figyeljetek.

Antiklerikálisaink legbelül a világi szellem ősklerikálisai, kifordított teológusok, ahogy *Clarín*⁹ nevezte őket. Nálunk még azok is dogmatikusok: az antidogmatizmus dogmatikusai, akik szembenállnak a dogmatizmussal. Figyeljük meg, hogy amikor valahol felszikrázik egy valóban szabad szellem, akit az a termékeny alapelv itat át, hogy minden ismeret viszonylagos, s akiből valósággal árad az emberi tolerancia levegője, akkor egyesül ellene mindkét párt, s aztán úgy bánnak vele, mintha bolond vagy álszent lenne. Nincs kibúvó, valamelyik pártnak hívniül kell szegődni.

Ha ezután az üresjárat és bárdolatlanság szentélyének, vagyis a spanyol egyetemnek a helyzetét taglaljuk, akkor itt is szellemiségünk egyik jellemző megnyilvánulására bukkanunk. Falai között az az *adakozó*, jótekonysági szellem uralkodik, melyet az államról alkotunk, valamint a ránk jellemző megátalkodott, dogmatikus szektásság. Az egyetem a szektás oktatók menhelye.

Az egyetem elsősorban államhivatal, a szükséges oktatási berendezésekkel ellátva, mivel az egyetemi katedra nem más, mint ügyintéző állás.

Nincsenek egyetemi tantestületek; csak egy hivatal létezik, egy (gúnynevével nevezve) *oktatási központ*, melyben alkalomadtán összegyűlünk néhányan, mi, hivatalnokok, akik aztán a dobogóra állva – már aki fellép rá – úgymond lebonyolítjuk a napi oktatási Ügyrendet. És mielőtt belépnek az osztályba, rágyújtanak egy szivarra, s egy negyedórán keresztül – merő udvariasságból – a napi eseményekről csevegnek. Majd belépnek a tanterembe; egynéhányuk fején ott a hatszögletű, prizma alakú, fekete selyemből készült doktori sapka – a hivatalos oktatás mértani szimbóluma –; ledarálják mondókájukat, s attól kezdve vasárnap van, ahogy az egyik céhbéli mondja. Vagyis megkeresték a napi betévfalatot.

Egyetemi tanári kar? Tantestület? Ilyesminek nyoma sincs errefelé és nem is lehet. Magának az egyetemnek a szervezete akadályozza ezt meg, mindenekelőtt azonban az a fékezhetetlen individualizmus, amely ránk olyannyira jellemző, valamint az intranzigens és szektás dogmatizmus szelleme. Vannak fehérek és feketék, akik késhegyig menő harcot folytatnak, továbbá barnák és szürkék, akik éldegélnek és gyarapodnak. Végül pedig van rengeteg *filiszteus*, mert egyetemünk valóságos melegágya az efféléknek.

Iskola? Nem tudok arról, hogy Spanyolországban lettek volna ilyesmik – már amit iskolának neveznek –, ha csak a gongorizmus és konceptizmus¹⁰ költői iskolái nem voltak azok. Nálunk saját spanyol tudomány sohasem fejlődött ki, jóllehet elvéve azért akadtak spanyol tudósok. Menéndez y Pelayo¹¹ munkái után ezt nem érdemes tagadni, hiszen ő kimerítően bebizonyította, hogy semmiféle néven nevezhető spanyol tudomány nem létezett. Retorika, az persze igen; az aztán spanyol dolog!

A dogmatizmus pedig elkülönít és elszigetel, jóllehet az ellenkezőjét mutatja. Ahol száz ember ugyanazt szeretné hinni és gondolni, ott nem jön létre egyesülés; összevcrődnek, de kapcsolatba nem lépnek egymással, összegződnek, de nem sokszorozódnak.

„Egy csuhás meg még egy,
három már egy kórus,
egy szólóként árad
s ugyanaz a hangjuk.”

Az unisonóban összegződő hangok nem hatják át egymást, s nem is kapcsolódnak egymáshoz; mindössze együtt szólalnak meg. Valódi egyesülés és az erőfeszítések összegződése csak ott jön létre, ahol a különbségek lehetővé teszik az integrációt. A helyes, etimológiai és eredeti értelmében felfogott szkepticizmus egyesít és összesít; a dogmatizmus nem tesz egyebet, csak annyit, hogy összetereli a nyáját. A szkeptikusok (σκεπτικοί), vagyis azok, akik kutatnak (σκεπτονται), kezét nyújtanak egymásnak s kanyargós útjaikon – melyek aztán folyton metszik, keresztezik egymást – egyesülnek; a dogmatikusok viszont, akik úgy követnek egy tant, mintha az lenne a zászló, miközben egy sorban mennek, valójában idegenek maradnak, s olyan párhuzamos utakon haladnak, melyek sohasem találkoznak. A vadászok is összefognak és egyesítik erejüket, hogy elejtsék a nyulat, de azonmód elválnak egymástól, mihelyt eljő a lakoma ideje, melyet aztán már mindenki a saját tényérjáról fogyaszt el.

Nincsenek egyetemi tantestületek, s mivel nincsenek, el is tekintenek tőlük. Mióta egyetemi tanár vagyok – s ilyen minőségemben nyolc tanóvet töltöttem el – az illetékes miniszter – ez az „illetékes” aztán minden pénzt megér! – csak egyetlen egyszer fordult az úgynevezett egyetemi tantestületekhez, avégett, hogy megkonzultálja velük, vajon mi a legjobb fegyelmező eszköz, mellyel, magyarán, elérhető, hogy a hallgatók ne vegyék ki jóelőre a karácsonyi szünidőt. A tantestületek pedig ekkor méltó partnerci voltak. Egyezsége jutniok lehetetlen, a többség ugyanis csak a dogmatikus propagandában hisz, másban nem; az oktatásban pedig nem hisz senki.

Az imént azt mondtam, hogy a többség a propagandán kívül alig-alig hisz másban. Úgy lépnek fel, mint a társadalmi rend csendőrei vagy mint az idegen kultúra elleni harc vámoőrci. Vagy netalán mint a szabadság dicsőítői. Ismerek egy latin professzort, aki pl. egy fordításokból álló szemelvénygyűjteményhez azokat a részleteket válogatta ki, melyekben az ókori római szerzők a birodalmi zsarnokság iránti gyűlöletüknek adtak hangot, vagy pedig a köztársaság nagyszerűségéről áradoztak. S aztán mindegyik szemelvény alkalmat ad egy indulatos kirohánásra.

Végeredményben azonban a szektarianizmus jelentős erő s nagy, üdvözítő tényezővé válhat. Mellette azonban – csendesen, nagy lármát nem csapva, de annál nagyobb erővel – továbbra is hat a jótékonyági szemlélet, melynek képletét egyik politikai szónokunk adta meg, midőn azt mondta, hogy a spanyol költségvetés nem más, mint középosztályunk civillistája.

Van olyan egyetemi oktató, aki a számára megélhetést nyújtó egyetemet városi kirakodóvásárnak tekinti, olyan eszköznek, mellyel ide lehet csalogatni az idegeneket. Méltatlankodik, ha kollégái megszigorítják a vizsgákat, mert ez korai távozásra készíteti a hallgatókat; ő mindent megtesz azért, hogy a vizsgák elhúzódjának s így a háziasszonyok is megszédjék magukat. Ily módon alakul ki a transzhumáns diákok érdekes csoportja, akik – megszimatozva azt, hogy egy bizonyos tantárgyból hol lehet jobb érdemjegyet szerezni – egyetemről egyetemre vándorolnak. Egyikük, aki a diploma megszerzése előtt állt, megkérte az egyik dékánt, hogy egy bizonyos professzor, aki szigorú ember hírében állt, ne kerüljön be a bizottságba, mire az így felelt: „Legyen nyugodt, a dolog rendben lesz, nemcsak Ön miatt, hanem már az egyetem hírneve miatt is!”

Mi, spanyolok, sejtjeinkben hordozzuk ezt a jótékonykodó szemléletet; Spanyolország – legragyogóbb korszakaiban – jól felszerelt menedék, szállásadó kolostor volt.

Az egyetemi oktató-mivolt voltaképpen hivatali tisztség, sajátos létmód. A szinte vallási elhivatottság hangoztatása nem több ürcs szólamnál. A fontos az, hogy kifogjanak egy jó állást, egy biztos pozíciót, hogy egy tanszék tulajdonosaivá váljanak – s ne csak pusztá hazszonélvezőjévé –, s vele együtt szert tegyenek a *ius utendi et abutendi*¹²-re is. Általános az a hit, hogy a versenyvizsga olyan kétségbevonhatatlan természeti előjogokat biztosít, amely megelőzi a törvényt s mintegy felette áll annak. Ha pedig ez már megvan, akkor irány az egyetemi ranglétra! Spanyolországban vannak egyetemi vagy szakmai folyóiratok? – kérdezte tőlem egy külföldi. Azt kellett válaszolnom, hogy az ilyen folyóiratok voltaképpen adminisztratív jellegű hírlapok, melyek a tanerő személyi változásairól adnak hírt és ihletett, mélyen-szántó eszmefuttatásokat tartalmaznak a tantestületi összefogásról, valamint az erőszakos betolakodásról. A betolakodó, igen, a betolakodó! Itt az igazi ellenség!

S ha egyszer kezünkbe kaparintottuk a javadalmat, akkor aztán ihaj-tyuhaj! Vannak egyetemi oktatók, akik alig olvasnak; sokan akadnak, akik folyékonyan csak spanyolul tudnak olvasni. S akad olyan is, aki az órán azt bizonygatja, hogy a szocializmus csak a műveletlen népek körében terjed.

Tudom, hogy a most következő összehasonlítás nem lesz túlságosan hízélgő, pontosnak viszont igen pontos; sokan vannak, akik a vízkimelő ígáslovakra emlékeztetnek. Gazdájuk befogja őket, hogy merjék a vizet, azok meg csak mennek, mennek, bekötött szemmel, körbe-körbe, s *teljesítik a kötelességüket*, anélkül, hogy fel tudnák fogni, mire is szolgál az a víz. „A latin nyelv tanításával háromezer pezetát fogsz keresni”. Ő pedig nosza, rajta: lódul és kimeri a vizet, bekötött szemmel, körbe-körbe. Oktatja a latint, anélkül, hogy bármit is törődne a latin nyelv társadalmi hasznával vagy haszontalanságával – azon a hasznon kívül, hogy ez titulust ad. S ha valaki leveszi a kendőt, s gondolkodóba esik munkája végső céljáról, illetve munkáját hozzáigazítja e célhoz, arra azt mondják, hogy „nem a tantárgyát oktatja”. „Az, amit ez az illető oktat, nem más, mint antropológia, szociológia, vagy nevezzük úgy, ahogy akarjuk, és nem büntetőjog... Térjen hát vissza a vízkimeléshez és forgassa úgy a Büntető Törvénykönyvet, mint a merőkorsót! ... Hísz ezért fizetik!”

S hogyan lesz valaki a javadalom birtokosa? Hát a versenyvizsgák révén! Nos, ez már egy külön világ. A versenyvizsgákat tanulmányozva meg fogod ismerni Spanyolországot. Jómagam öt olyan versenyvizsgán vettem részt, amit egy egyetemi katedra betöltéséért folytattak, két alkalommal pedig a bizottság szavazati joggal rendelkező tagja voltam. S mennyi mindennel lehetne kiegészíteni mindazt, amit a hozzá nem értés e lovagi tornáiról már eddig is elmondtak! „Tartsa meg az előadását, pontosan úgy, mintha hallgatók előtt lenne, éspedig egy órán keresztül!” – vagyis önnek egy álló órán át kell beszélnie a hallgatók előtt... Szegény hallgatók!

Volt idő, amikor a hat, szavazati joggal rendelkező bizottsági tag az illető tantárgy professzora kellett hogy legyen, ami egyfajta garanciának tűnt. S az is volt; az egy helyben topogás és a megállapodottság garanciája, ami akadályoz minden haladást. Alkalmazzanak szakértőket, *elismert szaktekintélyeket* – az sem baj, ha nem egyetemi tanárok – s majd találkozni fognak azzal a durva igazságtalansággal, melynek akkor voltam tanúja, amikor legutóbb bizottsági tag voltam.

Nálunk ugyanis szó sincs arról, hogy valakit bizonyított szakértelme alapján neveznének ki nyilvános rendes egyetemi tanárnak, mint ahogy nincsenek *honoris causa*¹³ doktorok sem, s jobb is, hogy nincsenek. Hová is jutnánk? Azóta már akármelyik antequerai borbély is a sebészeti klinika professzora lenne.

Sokan lármáztak, amikor kiderült, hogy nem ismerik el Menéndez Pelayo műveinek tudományos értékét, mert ő nem terjesztette azokat az Egyetemi Tanács elé, avégett, hogy az betekintést nyerjen beléjük, s a műveket hivatalos elismerésben részesítse. S jól is tette, mert jobb, ha a törvényesség akadályozásával vétkezünk, s nem másképp. A sajtó pedig ezernyi ostobaságot hordott össze erről, éppúgy, mint akkor, amikor a Királyi Akadémia Galdós,¹⁴ a nagy író helyett egy szaknyelvést, Commelleránt választotta tagjává.

A vízkiemelő ígaslovak munkájának célja: a vizsga. A hallgatókat a vizsgákra kell felkészíteni. A vizsgákon pedig sok az értelmetlen fecsegés, és – mindenekelőtt – az üres szócséplés. Semmi lényeg! E témának később – külön helyen – még több időt kell majd szentelni.

Azért, hogy a hallgatókat felkészítsék a legfőbb beszámolóra, a vizsgára, a tanév folyamán jó néhány előadást kell beléjük pumpálni. Ott bandukol a mi emberünk, hasábalakú, körülhatárolt (*circumscribo*) sapkájában, hogy belevesse (*inscribit*) a tudományt a hallgatók fejébe. A különbség ugyanis az, hogy a professzor tudása körülhatárolt (*circumscribita*) és meghaladja a képességeit, a diáké pedig behatárolt (*inscrita*) és alatta marad azoknak.

Van egy közoktatásügyi tanácsos, aki azt mondja, hogy „nem azért adnám meg Önnek az egyetemi tanári kinevezést, mert feladatát jól teljesítette”, mivel úgy véli, hogy a professzori katedrához nem elegendő a tudományos képzettség és az oktatásban való jártasság; „ezen kívül még olyan képességre is szükség van, mellyel nem mindenki rendelkezik és amely – megítélésem szerint – mindezeidig nem részesült kellő figyelemben; arra a képességre gondolok, amit *világos kifejtésnek* neveznek”. Nézzük hát meg most azt, mi is valójában ez a *képesség*, mégpedig a tanácsos úr felfogása alapján; – a jó öreg Horatius nem neki címezte azt, hogy *scribendi recte sapere est principium et fons*.¹⁵ Nézzük hát meg, mi is valójában ez a *világos kifejtés*, melynek híján – a tanácsos felfogása szerint – az egyetemi tanár nem képes a feladatát jól teljesíteni, hiába van tudományos képzettsége, illetve oktatási gyakorlata. E képességre az alábbiak jellemzők: tökéletes mondatfűzés, választékos szóhasználat, mértéktartó nyelvezet, megfelelő taglejtés, „zengő és higgadt hang”, valamint „figyelő tekintet”. Mire figyelő? A hallgatókra, hogy azok a hanggal együtt „fogadják be a mesterből rejtélyes módon kisugárzó intelligenciát, kinck szemében megcsillan, mozdulataiban pedig kifejeződik az az *isteni valami*, mellyel át van itatva” stb. Mintaszerű mondatfűzés, választékos szóhasználat, mértéktartó nyelvezet, megfelelő taglejtés, zengő és higgadt hang, figyelő tekintet... és jól szabott, hatszögletű, hasábalakú sapka: ez a mintaprofesszor.

Előtte pedig néhány üresfejű emberke – ilyenekről is szólt Dickens is –, akik görcsös igyekezettel jegyzetelnek, anélkül, hogy az egészből valamit is értenének; miért, egy gyorsíró megértett valaha is bármit azokból az ülésekből, melyeken jegyzőkönyvet vezetett? Elég egy pillantást vetni az előadásokon készült jegyzetekre... Mennyi ostobaság! Valójában persze igazságosnak kell lennünk, hisz ezeknek csak egy része ered az előadótól.

Az előadónak nagyszámú hallgatóságra van szüksége, akik mintegy lázba hozzák őt. Sok-sok hallgatóra! „Nem tudok előadást tartani kevés hallgató előtt” – mondta az egyik kolléga. Úgy járt, mint Vico, aki – *A zalameai bíró* egyik színpadi előadását követő napon – az alábbi párbeszédet folytatta valakivel; ez utóbbitól tudom:

- Hogy ment este a darab, Antonio?
- Rosszul. Üres ház! Száz peseta se jött be...
- És *A bíró*?
- Még a városi tanács titkárát sem látták.

Ki kell hát mondani az igazat: a könyv meg fogja semmisíteni a katedrát, vagy annak az árnyékát, mert már csak az árnyéka maradt meg. Gutenberg előtt, amikor egy kézirat méregdrága volt, a diákok – kalpagjukba tűzött kanállal, útközben gyakran alamizsnát kérve – felkerekedtek, hogy meghallgassák a mestert, vagy legalábbis a *lector*-t, aki felolvasott a könyvből, melyet alkalmasint a pulpitushoz láncoltak, és esetleg kommentálta is a *lectiót* vagy olvasmányt. Európa valamennyi tájáról érkeztek Párizsba, hogy – mint eleven forrásból – a nagy Albert ajkairól szívják magukba a skolasztikus tudományt. Aztán jött Gutenberg, és véle Kant úgy sugározza szét minden irányba a tanait, hogy ki sem teszi a lábát az öreg Königsbergből; nem kell változtatnia óramű pontosságú életvitelén és tanítványainak sem kell a színe elé járulniok.

Kézbeveszem a könyvet, leülök, vagy leheveredek az ágyra, olvasni kezdek, vagy kiviszem magammal a mezőre, ingujjra vetkőzöm, ha meleg van, becsukom, ha terhemre van, abbahagyom az olvasást, hogy eltöprengjek valamin, arra készítem, hogy ismétlje meg ezt

vagy azt a fogalmat, gondolatmenetet, átugrom az ostoba vagy csapongó részeket, aztán ott hagyom, majd újból kézbeveszem... és nem vagyok arra kényszerítve, hogy egy kemény padban ülve akár csak egy halálos órán át elviseljem, mondjon az bármit is.

A könyv megsemmisíti a katedrát. Ahelyett, amit legtöbb professzorunk csinál, az is elég lenne, ha az állam hasonló számú gramfont szerezne be a megfelelő lemezekkel, – melyekre olvasmányokat tennének fel –, s ezeket aztán felhúznák egy órányi időtartamra.

A katedra számára két lehetőség van: vagy megsemmisíti a könyv, vagy pedig átalakul azzá, amit a németek *szeminárium*nak neveznek; vagyis laboratóriummá és kutatási központtá, ahol már nincs helye az ékesszólásnak. A laboratóriumnak pedig mindenütt helye van, ahol elkel a munka.

A *szeminárium* azonban tudományos műhely, a mi egyetemünk pedig nem tudományokat, hanem tantárgyakat oktat, ami nem csekély különbség. Valóban, az oktatás tantervi keretek között folyik.

Ó, a tantárgy! Itt van a kutya elásva; tantárgyakat csináltunk a tudományokból.

A kérdés pedig ez; mi is tulajdonképpen egy tantárgy?

III.

A kérdés tehát ez; mi is tulajdonképpen egy tantárgy (asignatura)? Valami *kijelölt* (asignado), megszabott, előre meghatározott dolog, olyasvalami, ami egyúttal *fizetéssel* (asignación) is együttjár. A tantárgy a hivatalos, ketrebe zárt tudomány, egyszóval a megállapodott tudomány.

Megállapodott tudomány! Ez a lényeg: a tudomány, összes dogmájával, eredményével, igaz vagy hamis következtetésével. Minden, csak nem az, ami él, mert az élő a tudomány *in fieri*,¹⁶ az állandó és termékeny keletkezés, az eleven formálódás állapotában levő tudomány. A következtetések, nem pedig az eljárások, a dogma, nem pedig a módszer; a tálcán felszolgált macska a mezőn tovairamló nyúl helyett.

A grammatika arra tanít, hogy miképpen kell helyesen és illő módon beszélni és írni; a logika gondolkodni, a fiziológia pedig emésztetni tanít.

A tantárgy fogalma architektonikus jellegű, mégpedig azért, mert programot lehet csinálni belőle, osztályokra, alosztályokra, sőt csoportokra és alcsoportokra lehet osztani, úgy mint I, II, III, IV, 1., 2., 3., 4., nagy A, kis a, stb ... Ez a tantárgyszerű eljárás, azon anyagok saktáblaszerű felosztása, *melyek tanulmányaink* – vagyis locsogásunk – *tárgyát kell hogy képezzék*. A másik eljárás, az igazság foglyul ejtésének művészete, az eleven módszer, amely keres és talál – vagy netán nem talál – ... nos, ez az eljárás pusztító szkepticizmushoz vezet.

E tantárgyat pedig – ha teljesíteni akarják – egészében elő kell adni, ami nagy nehézséget jelent, hiszen egyetlen tanév keretében – Atyaúrsten! – hogyan is lehet egy egész tantárgyat előadni? Így aztán csaknem mindegyik specialista – vagyis tantárgy-specialista – azzal az igénnyel lép fel, hogy tantárgya kapjon nagyobb óraszámot, hogy az egészet elő tudja adni. E specialisták mintaképei a hősiességnek; bezárva szakterületük tornyába – ami nem clefántsontból, hanem vályogtéglából épült – nem látják a tornyon kívüli világot.

Van, aki azt állítja, hogy az az igazán kiváló oktató, akinek teljesen mindegy, hogy egy tananyagot hat, vagy hatszáz órában ad le, aki tudja, hogy mi a fölösleges és mit lehet összevonni; s mindezt azért tudja, mert a dolgokat felülről szemlélve képesnek érzi magát arra, hogy a megfelelő léptékű tervet dolgozza ki és aztán mindvégig szem előtt tartsa az összképet.

Egy adott tantárgy keretében folyó oktatás emellett határozottan tendenciózus jelleget ölt. „Cáfolja meg ezt és ezt a dolgot...”, „A francia forradalom sajnálatos kihatásai”, „II. Fülöp uralkodásának gyászos következményei”. Ez az a polemikus hangvétel, melyben a je-

zsuiták mindig is kitudták. A filozófia egy olyan csatatér, melyet Isten átengedett az egymással vitázó embereknek, s mindenkiből kalapács vagy üllő, támadó vagy védekező, perlekedő vagy párbajozó lesz. A filozófia nem más, mint különböző kiáltások hangzavara, melyből mindig *a miénk* kerül ki győztesen. Ha azután a hallgató ezt történetesen nem ismeri fel, még hozzáteszik: „nyilvánvaló bebizonyítást nyert, hogy ... stb.”, ami azzal egyenlő, hogy „no, ez is egy zöldfülű”.

Mindenekelőtt pedig a gyászos következtetések, ó, azok a gyászos következtetések! Ha jön a ciklon, tönkreteszi a vetést, földig rombolja a házakat, zátonyra futtatja a szegény halászok ladikjait, pusztítás és szomorúság jár a nyomában ...a ciklon következképpen nem jöhet.

A gyászos következtetéseket a lehető legnagyobb rosszhiszeműséggel állapítják meg, az ellenfélnek azt adják a szájába, amit mondatni akarnak vele, még ha tőle származó idézeteket citálnak is, mint az a ravasz szerzetes, aki szerint ez áll a Hiszekegyben: „Poncius Pilátus, megfeszítették, meghala és eltemették”.

Van a kifejtésnek egy már klasszikusnak számító formája; az első helyen az utolsó dolog áll, a tétel, a cél, amit el kell találni, vagyis a dogma; ezután következnek az ellenvetések, majd ezek cáfolata; végül pedig a tétel bizonyítékai. A sorrend ennél értelmetlenebb nem is lehetne. Mindez a teológiából származik, ahol az első, az adat, az adott a dogma, s az a cél, hogy ehhez erőszakkal hozzáidomsák az ismeretek teljes rendszerét; ez az eljárás a teológiából ered, melyben a teológus – mint munkájának elsődleges adataiból – a kinyilatkoztatott alapelvekből indul ki, melyeket égi kinyilatkoztatásnak tekint. Ezt az eljárást aztán átvisszik más tudományokra is, s a tételeket mint kinyilatkoztatott dogmákat kezelik.

Természetesnek az tűnik, ha először az adatokat, a tényeket rögzítjük, a közvetlen, elsőkézből való ismeretek ama rendszerét, melyet a tapasztalatnak köszönhetünk, s belőlük indulna ki aztán a kutatás, melynek során e tényeket általánosabb tényekre vezetnék vissza, kapcsolatot létesítenék közöttük, mígnem eljutnának a végkövetkeztetésig ... vagy nem jutnának el, mivel gyakran megesik az, hogy valaki megszakítja az útját, noha semmiféle pihenőhelyet nem talál. Természetesnek az tűnik, ha a tornyot alulról, az alapoktól kezdik építeni, egyik követ a másikra rakva, nyugodtan és körültekintően, és inkább arra ügyelve, hogy a kövek jól simuljanak egymáshoz, nem pedig arra, hogy elérjünk a csúcsra. De mégsem; az elsőség a csúcsot kell hogy megillessze, ez az, amire szükségünk van: megoldásokra! Konkrét megoldásokra.

Megoldások! Ilyen kiáltás hagyja el mindazok ajkát, akik tantárgyakon nevelkedtek, s akiknek nincs érzékük a tudomány iránt. A legkülönfélébb indítékok alapján, minduntalan ugyanazt halljuk: Megoldások, megoldások! arról van szó, hogy megütközünk azzal, amit pozitívizmusnak neveznek? Nézzük a megoldásait, akár valóságosak, akár pedig feltételezettek; nézzük meg azt, hogy mivel ruházza fel ezt a szót Pedro, Juan vagy Diego; azt pedig, hogy a pozitívizmus voltaképpen módszer is, figyelmen kívül kell hagyni. Gyorsan, gyorsan, térjünk a megoldásra, jöjjön a megoldás! Mintha valami rejtvényfejtésről volna szó.

Őn fiziológus? Akkor gyógyítson meg, gyomorbántalmaim vannak, de tüstént, mert nem tudok várni! Hogy nem megy...? Hát akkor mi célt szolgál a tudomány? Legfőképpen azonban arról van szó, hogy megsemmisítsük az ellenfelet. Képzelmünk el, hogy az illető fényképfelvételt csinál a városról; a város északi részére megy és minthogy a város nagy kiterjedésű, a fényképet csak két részben tudja megcsinálni. Be kell bizonyítanom, hogy az általa adott kép hamis, abszurd, sőt gyászos következtetésekre ad lehetőséget; e célból annak a felvételnek a felét veszem elő, melyet én ugyanarról a városról dél felől készítettem, és így szólok: „Nézzék ezt a megszólalásig hű képet a városnak arról a feléről – a valóságról –, melyet én magam vettem fel; vegyünk most a másik felét, melyet a *mi* ellenfelünk készített, vessük őket egybe és látják? nem illenek össze... Itt van az én félkatedrálisom, ott pedig az övé! Van mód összehasonlítani őket? ... *Következképpen a mi* ellenfelünk felvétele hamis, abszurd és a leggyászosabb következtetésekhez vezet”. Bizony, így mennek a dolgok. Ennek az

úrnak van mersze ahhoz, hogy kétségbe vonja azt a magyarázatot, melyet én adok az emberi büntettekről, tagadja a szabad akarat meglétét; ez az érem egyik oldala; s íme, itt van ugyanannak a másik oldala, az én nézetem, melyet az e tettekre való társadalmi reakció, a büntetés alapján alakítottam ki... Hogy összeillenck-e? Ncm! *Következésképpen*, ha tagadjuk a szabad akarat meglétét, nincs jogunk a felelősségre vonásra. Punktum.

Igen, megmondta; ez az egész skolasztikus eljárás a szellemi lustaságot táplálja. Az egész egy olyan művelet, melynek az a célja, hogy előkészítse a sakktablán a mattot, mivel a valóság – a tantárgyak szerint – nem egyéb, mint egy sakkjátszma.

Megoldások, megoldások! S méghozzá milyen megoldások! Egyesek szerint a dolgok állandóak, mások szerint állandó jellegűek, ismét mások szerint a dolgok állandósága állandó, s végül olyan vélemény is akad, mely szerint a dolgok állandóságok; négy iskola, s a küzdőtéren már évszázadok óta az ő vitájuk zajlik. *In dubiis libertas!*¹⁷ Aztán meg majd azt mondják, hogy nincs mozgástér a szükségszerű egységén belül. Pontosan, a lélek azért érez, mert érzékeny, a hús azért táplál, mert megvan benne a táplálás képessége. Az úgynevezett hatékonyságokat tanítják, sőt egyebet mást alig tanítanak.

Megoldások és formulák. S milyen formulák! „Az ész és a tapasztalat egyaránt azt tanítja, hogy...” Ezen urak számára a tapasztalat egyenlő a minden helyesbítés híján levő közönséges ismerettel; a nyers tényekből indulnak ki, minden előzetes elemzés nélkül; arról a világról van itt szó, amely – mikroszkóp vagy távcső igénybe vétele nélkül – úgy egyszerűen a szemünk elé tárul.

Ó, ha visszaemlékszem azokra az esztendőkre, melyeket azzal töltöttem, hogy elmélyültem ebben a skolasztikus szócséplésben, ebben az állandóságról szóló szövegben, s a nyers tapasztalattal összhangzó tengernyi okfejtésben! Az indukció és az analízis ugyanazt akarták kimondani, ugyanazt a különösséget és konkrétumot.

Aztán meg nincs is más kiút, hiszen hogyan is fogják oktatni a geometriát, ha előzőleg nem tisztázzák a tér transzcendens fogalmát? Hogyan fogják oktatni a fizikát, a kémiát és a fiziológiát az erő, az anyag és az élet fogalmának előzetes ismerete nélkül? A jog tanulmányozásakor az a legelső és alapvető fontosságú dolog, hogy meghatározzuk a jog fogalmát – vagy fogalmait, mert ha teszem azt, egy tucat professzorról van szó, a hallgató aligha ússza meg a dolgot egy tucat fogalom nélkül. „A jogtudomány alapkérdése a jog fogalma – mondja Bluntschli;¹⁸ e kérdés kimerítő megválaszolásának módjától függ minden egyéb, éppúgy, miként a periféria a középponttól”, s mivel köztudott az, hogy a tudomány centrifugális; belőlünk, a mi fogalmainkból indul ki, és a valóság, a tények felé tart, ezek képezik a perifériát. Mindenekelőtt tehát a középponttól, vagyis a tudomány – akarom mondani a tantárgy – fogalmáról van szó.

Most pedig, ha lehetséges, lássunk néhány meghatározást és véleményt erről is, arról is. A hatalmas, sztentori hangú szónok, Alejandro Pidal¹⁹ iparfejlesztési miniszterségnek idején történt, hogy egy, a bakkalaureátus követelményeit taglaló hivatalos programban – melyet közöltek a *Gaceta* című lapban is – a vizsgatételek közt olyan kérdések szerepeltek, mint amilyen pl. az alábbi, pszichológiai kérdés: „Adolphe Garnier véleménye a lélek képességeiről”. Nos, hogyan vélekednénk egy olyan bakkalaureusról, aki mondjuk nem ismerné Garnier álláspontját egy ilyen roppant érdekesítő kérdéssel kapcsolatban?

Ugyan, hagyja már azt a felfogást, hogy a módszer szüli az elméletet, nem pedig fordítva! Hísz mi célt szolgálna az, ha a tanterembe bevinnénk egy nyulat, békát vagy gyíkot, hosszában kettévágnánk és elkezdenénk vizsgálgatni, ha előzőleg nem vettük volna be a tantárgyak közé a fiziológiát?

Módszerekre persze szükség van, de nem a szóbeli, hanem az eleven módszerekre, hogy ne történjék meg velünk az, amit a szövegetdarab kapcsán Mefisztó mond a diáknak.²⁰

Ilyen eljárásokkal készül egy bakkalaureus; olyan fickó ő, aki halálosan komolyan veszi azt, hogy hideg, mint olyan, nem létezik, miközben vacog a hidegtől, aki képes elhinni azt, hogy a *műjég* teljeseen más, mint a *valódi jég*. Aki felsorolja a tárgy- és részesesettel álló latin

igéket, Amszterdam lakosainak számát – ami már nem ugyanannyi, mint amikor a számot bevágta, hanem időközben megváltozott –. Elmondja Sisenando és Childerich életét és tetteit, Don Fruela vagy Cacaseno²¹ emlékezetes mondásait és cselekedeteit, kiszámítja az egyenlő alapú csonka gúla térfogatát, tudósa az olyan szavaknak, mint *barbera*, *danii*, *ferio*, *baralipon*, *fapesmo* és *frisesmorum*; ²² ismeri Atwood gépét, melynek feltalálása előtt nem ismerték a nehézségi erő törvényét, ismeri az utálatos féreg nevéit s hogy melyik rekeszbe kell őket tenni... és hideg, mint olyan, nem létezik.

Valamennyi professzor közül, akik valaha is tanítottak engem, a legszívesebben arra a bölcsészkar professzorára emlékszem vissza, aki a legkevesebbet *tantárgyról* beszélt, és ez a tantárgy pontosan ugyanaz, amit később én is tanítani kezdtem. Híres módszere abban állt, hogy megtiltotta az összes nyelvtankönyv használatát, és a görög nyelv oktatását oly mértékben leegyszerűsítette, hogy a második tanév befejezése után még szóárral sem tudott senki sem fordítani, a legjobb tanulót is beleértve. Az egész tananyag kényelmesen elfért egy olcsó és vékonyka füzetben; ennek alapján még egy aoristost sem lehetett felismerni. Ennek ellenére ő volt az, aki megszerettette velem e *tantárgyat*, melyből ma élek, és róla, Bardón professzorról pedig a legszebb emlékeket őrzöm. Sose felejttem el azt, amikor a nemes öregúr, ki maga volt a megtestesült őszinteség, szemüvegét a *Lectiones* című könyvecskén hagyva – mely egyébként az ő verejtékes munkájának eredménye volt – elszakadva a tantárgytól a legtökéletesebb ékesszólással bocsátkozott belé máig is felejthetetlen eszme-futtatásaiba. Áradt belőle a hellén szellem, habár tárgyával nem sokat törődött; ember volt ő a javából, s ez többet ér, mintha valaki egyetemi professzor.

Van aztán más baj is, ami súlyosabb az e tantárgyak hivatalnokai által okozott óriási bajnál, s ez pedig az alkímisták műve, akik csak úgy beleütik az orrukat a kémiaába, s aztán zsenialitásuk ürügyén egyik kóklerséget követik el a másik után. Ez a ... *matoidismo*, ahogy Lombroso²³ nevezné, a hóbortosságok oktatása egyszerűen nem tűnik el Spanyolországból. Volt például egy igen híres professzor a San Carlos egyetemen – hadd ne említsem a nevét –, aki tudománytalan hóbortjaival és puszta csak kéregszerű paradoxonaival – akarom mondani üres frázisaival – sok szerencsétlen flótást elbűvölt. Tőle ered egy bizonyos élet-képlet – egy hatalmas betűkonglomerátum –, ami a 13. században nagy sikert aratott volna. És még ezt tekintik néhányan a matematika orvostudományokra való alkalmazásának!

Innen van az, hogy meglehet, Spanyolország az a hely, ahol – a tudatlansággal egyenlő mértékben – a legtöbb könyvet adják ki a kör négyesgöcsítéséről, az örökmozgóról, az égitestek útirányáról, a Paradicsomban használt nyelvről és a folyami rák halhatatlanságáról. Mindenben a csapdát, a feltaláló titkát keressük, s ha aztán egyszer meggyőződünk arról, hogy hideg, mint olyan, nem létezik, nekilátunk a rövidített szőrejtvények és a Novejarque²⁴ többi zagvasága megfejtésének. Így akad mifelénk sokféle pentanómiai pentanómia, genetika, a fajok poliédrikus eredetéről szóló tanítás, istennév, mindenféle noherlesoomada és toxipirózis.²⁵

Végül arra a következtetésre jutottam (mert én is jutok ám következtetésekre!), hogy sokan szándékosan a tudatlanságot terjesztik. Igen, vannak professzorok, akik – akár észreveszik ezt, akár nem – az országos tudatlanságot terjesztik, mégpedig az alábbi módon: ne kérdezzétek ezt tőlem, tudatlantól! vannak doktorai²⁶... stb. Úgy tenyésztik a tudatlanságot, ahogyan a szegénységet, hasonlóan a baktériumok húslevesfermentációjához, amely *gyászosabb következményt* enyhít; úgy, mint egy vakcinát, amit a *modern filozófia* vírusa ellen használnak.

Ki ne ismerné a szegénység tenyésztését? Mondjátok meg a jótékonykodó burzsoáknak, akik állandóan alamizsnát osztogatnak, hogy törődjenek bele abba, ha tőkék kamata avagy járadékuk kisebb lesz, s hogy ezentúl nem kell alamizsnát osztogatniuk és majd meglátjátok. Hová jutnánk így? Ó, ti gyászos következmények! Talán mindenkinek dolgozni kellene, aki enni akar. De nem, ez lehetetlen; meginogna a társadalmi rend, ha nem lennének néhányan, akik azért dolgoznak, hogy másoknak munka nélkül is tele legyen a fizekük. Mindenekelőtt itt van a munkamegosztás, ami nélkül nincs fejlődés; foglalkozzanak néhányan azzal, hogy

homlokuk veritékével állítanak elő fogyasztási cikkeket, mások pedig orcájuk veritékével fogasszanak. Ehhez szükség van egy tartalékhadsergre, amely alamizsnából él és sakkban tartja azokat a forrófejűeket, akik magasabb munkabért és rövidebb munkaidőt követelnek.

Nos, a kultúrában is ez a helyzet. Kell egy tartalékhadserg, amely a tantárgyak alamizsnájából él, és amely híven felügyeli a gondolkodás rendjét. Vannak doktorai a hivatalos tudományok... A többiek pedig arra valók, hogy fenntartsák ezek tekintélyét.

Dúl a *charity sport*, a sportból úzótt jótékonykodás, a jótékonykodó ünnepélyek, a *kermessek*,²⁷ a karitatív táncrendezvények és a jótékony célú mulatságok divatja. Londonban a West End-i előkelők tekintélyes összegű alamizsnákat osztogatnak, kifejezetten kellemessé teszik a munkaerőfelesleg létét. Carnegie, az Egyesült Államok egyik multimilliomosa – miután tízmillió pezetát nyert azon, hogy csökkentette a Homestead műhelyeiben dolgozó munkások bérét – 750.000 pezetát utalt át a munkanélküliek javára. És még ezt nevezik jótékonykodásnak!

A kultúrában is ez a helyzet. A pokolba ezekkel a hazug tudományokkal, melyek csak zavart idéznek elő a fejekben és felbolydítják a lélek nyugalmát! Csináljunk helyettük inkább egy csomó *tantárgyat*, telis teli érdekességekkel – igen jók arra, hogy bárhol tündökölni lehessen velük. Aztán vigyázni ám néhány könyvvel! Vannak doktorai... stb. Elég, ha cáfó-lataikat elolvassuk.

Van már jó pár éve annak, hogy Unamuno barátom az alábbiakat írta:

„Azt mondják, hogy ez a spanyol alkotmányos monarchia egyike a világ legszabadabb országainak. Igen, amíg volt szabad föld, ahol az ember kötöttségektől mentesen élhetett volna, az embert döntötték rabságba, mivel ezt könnyebb volt megtenni, mint a földeket fel-parcellázni. Mikor aztán egyszer alaposan felmérték e földet és biztosították a visszaélési jog buzgó patrónusának, Terminus istennek a hatalmát, tüstént feléledtek a humanitárius érzések és az abolicionista kampány is lassanként véglegesen feloldja a rabszolgát láncaitól. Most már szabad, s mehet, amerre lát, de bármerre viszi is útja – mivelhogy nem ugrik be fejest a tengerbe –, a más földjére lép, és ha meg akar élni, kénytelen lesz a nyakába venni a jármot. Az embert a föld leigázása után szabadítják fel. A földeket már felmérték – nosza, most aztán le a rabszolga láncáival!

Az imént taglalt történeti tény – folytatta – nálunk a szellemi életben is érvényesült. A gondolat szabadságot csak azután hirdették meg, miután előbb már felmérték és elragadták e nép minden szellemi birtokát; szabadon közölhetjük gondolatainkat, de immár úgy, mint a puszta biá kiáltott szót, valami érthetetlen nyelven, mert érthetelenné tették az igazság szavát. A mocsárlázzal beoltott gondolatviszony szabadsága ez: Le a gondolatkorlátozással, éljen a szabadság! Éljen a kifejezés szabadsága! azaz, éljen a szájdiaré!”

Szegény ifjúság! Ne legyen kétségetek afelől, hogy az az ifjú, aki színjelesre vizsgázott szakmája valamennyi tantárgyából, az szorgalmas ugyan, ám hasznát igazából soha, semmiben nem fogják venni. Nem valóságos ember az, hanem csak üres báb, aki soha nem lázadt fel egyik tantárgya ellen sem, és aki soha nem érezte fölöslegesnek azt az időpocsékolást, amit a magolással töltött azért, hogy jó érdemjegyet kapjon. A legjobb tanulókból könnyen lehetnek a legrosszabbak, szolgálai a feltaláló titkáának, a gondolkodásnak.

S ha most az irodalomra tekintünk, ugyan mit látunk? Óriási kultúrátlanságot, amely épp most merül el az irodalmiaskodásban, a céhbeliek művi kitenyészítésében, akik – nem elefántcsont-, hanem – mézeskalács-tornyaikba zárkózva a költészet vagy a próza műbútorasztalosaiként ténykednek. Egy fiatalembernek Párizsban támadhat olyan ötlete, hogy dekadens, szétfolyó, modernista, szókimondó vagy tudom is én mi lesz, de csak azért, mert egy bizonyos – kétségtelen, hogy nem a legjobb – kultúra légkörében él, ami áthatja a társadalmi környezetet; no de itt?! aki nem teremt meg magamagának a kultúráját, az mindig is a kultúrátlanság értelmiségije marad – ha ti. arra adja a fejét, hogy irodalmár legyen, akkor a másodkézből való, ostoba frivolitásokkal teli, tartalmatlan és lagymatag irodalom iparosza lesz. Irodalmunk háromszor is közönséges; a tegnapi, a mai és a holnap vulgáritás hatja át. S

közben a gondolatiszonnal együtt terjed az eszmék – jobban mondva az áleszmék – zsarnoksága.

Mindennek az az eredménye, hogy nálunk csak az autodidakta ér valamit, az autodidaktikus műveltség minden előnyével és hátrányával együtt.

Van-e ennek orvossága? Elérhetnénk-e valamit az oktatás reformjával, jobban mondva az oktatás forradalmával?

IV.

Oktatási reform vagy forradalom? Ezt azok fejében kéne véghezvinni, akik oktatnak, vagy legalábbis azokéban, akik a jövőben fognak oktatni. Én azok közé tartozom, akik azt vallják, hogy bármilyen terv jó; minden attól függ, hogy azt ki valósítja meg.

Nem szükséges megkérni a minisztert, hogy a tántervet a *Közlönyön* keresztül módosítsa; mindaddig, amíg azok, akiknek oktatniok kell az új vagy megújított *tantárgyakat*, nem módosítják saját szellemüket, vagy őket magukat nem váltják fel mások, addig a módosítás rosszabb lesz a semminél is, ürügy a semmittevésre; ha viszont az oktatók megváltoznak, akkor azok, akik oktatni fognak, hisznek majd az oktatásban, át fogja hatni őket a tudományos szellem és meglesz bennük a kellő lelkielő, bármely terv alapján jól fognak oktatni. Ha egy bíró azt mondja nektek, hogy kötik a kezét a törvények, ne higgyetek neki; ő az, aki megkötöti a törvényeket, vagy aki nem képes eloldódni tőlük. A csalárdság nem véletlenül fegyverkezett föl a törvénnyel... Megváltó cinkosság!

Megállapítható, hogy oktatási rendszerünkben az egyetemi oktató azt csinálhatja, amihez épp kedve van; ő a lehető legszabadabb és legfelelőtlenebb funkcionárius. Azt oktat, amit akar, és úgy, ahogy akarja, vagy nem oktat semmit. Nincs tehát jogcíme arra, hogy panaszkodjon a tantervek miatt. Vannak olyanok persze, akik kihasználják ezt az oktatói szabadságot, megújítják tantárgyukat és művelik a tudományt; munkájuk azonban semmivé lesz, mégpedig azért, mert elszigetelt, mert nincsenek egyetemi tanári karok és nincs kölcsönhatás azok között, akik oktatnak.

Egyébiránt azzal, hogy hivatalos oktatásunk Pénelopé-vásznát a minisztériumban szöveg- bontogatják, a kutya sem törődik. Mindegyik miniszter hoz egy új receptet, kicsereéli a címkét az orvosságos üvegen, egy-egy üveget áttesz egy másik polcra, s mindezzel csak azt éri el, hogy a patikusok a pult mögött mindent összekutyulnak. Vagy legfeljebb azért nem kutyulják össze, mert mindenkinek homeopátikus²⁸ pirulákat adnak hordónyi kútvízben feloldva.

Van, aki azt hiszi, hogy valamivel több eredményt érünk el akkor, ha azt csinálnánk, amit az olaszok; külföldi professzorokat hozatnánk, akik aztán nagyobb teljesítményre ösztönöznék az itthoniakat, őket pedig külföldre kellene küldeni egy kis levegőváltásra. Nodehát... egy ilyen hazafiatlan javaslatot még csak meg se vizsgáljunk. Kínai falra van szükségünk, a határon pedig egészségügyi kordonra. Hová is jutnánk!? „Ilyen képtelen állatfajok még cáfolatra se méltók” – mondják, amikor – jobb híján – a végső évrre kell hivatkozni. A legfőbb tévedések ugyanis csak a legfőbb cáfolatokkal együtt válnak semmivé.

Eközben továbbra is reformálgatjuk az oktatást, apránként, óvatosan, új tantárgyakat bevezetve, melyeket a korfejlődés kíván meg. Mi az, mi az, amott valami összehasonlító filológiáról beszélnek? Ó, milyen jó, milyen érdekes, micsoda újdonság! A legműveltebb országokban már virágzik... nincs mit tenni, e tárgy oktatását Spanyolországban is be kell vezetni. Még hogy e tanulmányok a szanszkrit nyelv ismeretének köszönhetően fejlődtek ki, s emiatt lendültek fel? Nosza, akkor alapítsunk – kötelező (vigyázat!) vagy választható jellel – egy szanszkrit tanszéket! Ez a szanszkrit olyan mutató. Összehasonlító anatómiát kell tanulni? Nosza, rajta, hozzunk ide és akklimatizáljunk elefántokat, rénszarvasokat, kengurukat, ide velük! A legtávolabbi fajokat...!

Vannak emberek, akik azt hiszik, hogy a spanyolországi fauna elegendő ahhoz, hogy az összehasonlító anatómia módszereit elsajátítsuk; mások pedig úgy vélik, hogy jobban tennénk, ha a nyelvészetet saját nyelvünk eredetét kutatva művelnénk s azt – egészen a középkori latinig visszavezetve – egybevetnénk más spanyolországi – és azon kívüli – neolatin nyelvvel, nem pedig úgy, hogy a szanszkrit szótövekig nyúlunk vissza, csak azért, hogy utána felületes módon összehasonlításokba bocsátkozzunk az indoeurópai nyelvek között fennállt kapcsolatokról. Igen ám, de az nem lenne elég mutató! Ha csak annyit tennénk, hogy a kasztíliai nyelvet összehasonlítanánk a katalánnal, a gallegoval, az asztúriai tájszóval, a franciával és az olasszal... és végül a latin ősből keresnénk, az olyan szálnalmas lenne! Azt mondják, hogy a nyelvészetet és annak módszereit ezzel a rendszerrel a maga elevenségében, saját nyelvünkön lehetne elsajátítani, míg a rövidke szanszkrit nyelvtanfolyam szinte még arra sem elég, hogy megtanuljanak olvasni. De mit szólnának ehhez a külföldi nemzetek!? Hogy Spanyolországban nincs szanszkrit tanszék! Szörnyűség!

Ez a minden bizonnyal nagyon is tipikus eset világosan mutatja azt, hogy mit értünk haladáson. Saját nyelvünk életét még senki sem tanulmányozta; alig-alig született komoly munka a nép- és tájnyelvekről és már repülünk is Indiába.

Ami a reformot illeti, nos, van itt egy másik körülmény is, mégpedig az, hogy az oktatásról azt tartják, hogy erőnek erejével a legkonzervatívabb tényezőnek kell lennie; csak azt ismeri el, ami már megszenteltetett, a múlt tanok közül üledékét. A tanok közül csak azokkal kell törődni, melyek már leülepedtek a megingathatatlan alapokra. Vigyázzunk a feltevésekkel és az utópiákkal, mindenekelőtt az utópiákkal!

Miért is kellene még egyszer taglalni a feltevések és az utópiák értékét? Ez haszontalan dolog lenne, hiszen amilyen termékenyek a tudomány számára, olyannyira végzetesek a tantárgy számára. Azt szokták mondani, hogy a lóversenyek, mint közvetlen hasznosság híján levő, tisztán *spekulatív* rendezvények csak arra valók, hogy előmozdítsák a versenylovak – e más, *gyakorlati és pozitív* célokra vagy egyáltalában nem, vagy csak alig használható állatok – tenyésztését. Ezekből a telivér, utópikus lovakból azonban – ha erős felépítésű, munkabíró igáslovakkal keresztezik őket – egy pompás fajta alakul ki; tenyésztésük – a keresztezés révén – képes megakadályozni azt, hogy az igáslovak a sok munka miatt elkorcsosuljanak. Milyen nagy szükségünk is van a nemes utópistákra, a versenylovakra! Szellemileg kereszteződésükkel a Perche vidéki²⁹ kancákkal, akik mást se tudnak követelni, csak csatornákat, víztárolókat és jó kormányokat, s persze szikrányit sem kérnek a latinból és a vallásból, s e kereszteződés révén megszületne egy megifjodott fajta.

Az utópia szentségét, nélkülözhetetlenségét, valamint a hipotézis megkerülhetetlen szükségszerűségét fáradhatatlanul kell prédikálni. Amikor egynéhányan azok közül, kiket szinte megkergített a mi fene nagy egészségünk, s akik – akár a szellem izomkolosszusai – tantárgyaikat úgy cipelik a vállukon, mint egy hordár a pakkot; nos, amikor ezek valamelyike szánakozva emlegeti nekem a *hóbotosok* ama csapatát, amely megfertőzi a többi országot, azokat a *bolondokat*, akik csak a különbségekből élnek, akkor a következő kérdés ötlék fel bennem: vajon van itt még egyáltalán megbolondítható emberanyag? Még bolondjaink sincsenek, s ez nagy balszerencse. Mert a bolondnak tűnök legtöbbje olyan tökfilkó, aki a bolondságot csak tettei.

A most fújdogáló szelek halkán azt suttogják, hogy az oktatásnak gyakorlati irányultságúnak kell lennie. A tökéletes belső megalázottság állapotába kerültünk, különösen országunk legutóbbi háborús veresége után. Senki sem veri ki a fejünkől ugyanis azt, hogy azért győztek le minket, mert ők gazdagabbak, jobban ismerik az alkalmazott fizikát és az ipari kémiát mint mi, több útjuk és csatornájuk van, mint nekünk és mert kevesebb latint tudnak és kevésbé vallásosak mint mi. „A mi fejünk teli volt elméletekkel”. Nemezszer hallani e fennkölt ostobaságot. Hát mivel lett volna tele? „Mérnökeink túl sok matematikát, fizikát, geológiát tudnak...” Hát ha olyan sokat tudnak, akkor legalább tudni fogják, amikor kell. A matematikát ugyanis nem az iskolai táblának tanulja meg az ember.

A teória valódi értelmét nehéz dolog a fejekbe verni akkor, amikor a tantárgyak szellemi hatásának eredményeképpen a tudomány elvállik a valóságtól, és elpárolog az a hit, hogy a tudás, az önmagáért való tudás a leghatalmasabb erő. Aki azt mondja, hogy „czek csak pusztá elméletek”, az nem hisz a tudományban és nem hihet az oktatásban.

Aki képtelen törvényt alkotni és törvényt megszüntetni, az arra is képtelen, hogy azt megfelelően értelmezze és sikeresen alkalmazza. Azok az orvosok, akik nem rendelkeznek fiziológiai ismeretekkel – sokuk számára ugyanis ez csak pusztá elmélet –, nem orvosok, hanem csak kuruzslók, mégpedig olyan kuruzslók, akik valójában nem is gyógyítanak. Látva egy tünetegyűtest jól összekeverik azokat, kombinálnak, a diagnózis felállítása végett a táblázataikhoz fordulnak, s ha a tünetek nem férnek be patológiai jegyzékükbe, akkor az egész dolog dugába dől. Ugyanez történik a matematikailag képzetlen mérnökökkel is, táblázataikkal és jegyzőkönyveikkel együtt.

Alkalmazásra való tanulmányok kellenek! De mi az, amit alkalmaznak? Az ilyen elképzelés persze logikus ott, ahol a tantárgyakká átlényegített tudományból olyan elvont és formális képződmény lett, mely kívül esik a valóság körén és nem az élet a forrása. Az üres vázak sohasem arra valók, hogy kihúzzanak bennünket a csávából.

A minap egy kémikussal beszélgettem Avogadro hipotéziséről – ami az egyenlő térfogatú gázokban levő molekulák számára vonatkozik –, s ennek a Mariotte-féle törvénnyel való kapcsolatáról, valamint arról, hogy ez a modern kémiára nézve milyen következményekkel jár, s az illető így válaszolt: „Elméletek, elméletek! Mindcz lényegtelen a számomra... Tudósoknak való dolgok ezek; az én dolgom csak az, hogy alkalmazom az elméleteket”. Elhallgattam. Képzetelem gyötörve arra kerestem választ, hogy miképpen lehetséges a tudomány alkalmazása annak művelése nélkül; végül, bizonyos idő eltelte után, amikor megtudtam, hogy kémikusunk halálos veszedelembé került, mindent megértettem.

A mi bennszülötteink azt képzelik, hogy a modern tudomány olyasféle új gépezet, melyet ott kinn, külföldön kell beszerezni és aztán egyebet sem kell vele tenni, csak meg kell tekerni a kurblit, hogy földjeink termővé váljanak, s hogy legyenek útjaink, csatornáink, ágyúink és hadihajóink. És a fő az, hogy szó se essék a latinról, még kevésbé a vallásról. Imádkozás közben nem lehet a gépre figyelni.

Általában fogalmunk sincs arról – érzékünk pedig végképp nincs hozzá –, hogy mi is az a tudomány. Nemrégén, már nem is tudom, melyik hetilapban olvastam „az új társadalomról, amely a modern szociológiát jeleníti meg”. Ama bennszülött számára, aki ezt írta, a szociológia arra való, hogy új társadalmakat jelenítsen meg, a fiziológia pedig arra, hogy új májakat, a geometria dolga pedig az, hogy megreformálja a teret. Aki ezt leírta, az holtbiztos, hogy szektás, és hiányzik belőle mind a tudományos érzék, mind pedig az igazság iránti tisztelet. Mert az igazság nem szocialista, nem individualista, nem anarchista, nem deista, nem ateista...; az igazság az, ami, és semmi egyéb.

Egyszer, egy tölgyfaerdőben sétálgatva valakivel, a nyelvészetről beszélgettünk; miután az illető egy ideig türtőztette magát, végül is a következőkkel hozakodott elő, amitől tüstént megfagyott a vér az ereimben: „Hát akkor ez a tudomány arra való, hogy etimológiákat gyárt-sunk!” Etimológiákat! A szóban forgó illető számára tehát ez volt a nyelvészet *gyakorlati* eredménye. Én aztán igen ostoba módon megkíséreltem beláttatni vele, hogy nem az adott szó eredete a fontos, hanem az, hogy milyen módon alakul ki, vagyis nem az, hogy az *encina* (kocsánytalan tölgy) az *ilicina* szóból ered, hanem az a folyamat, melynek során a szókezdő „i”, „e”-é változott, az „l” pedig „n”-né, vagy hogy a hangsúlyos szótag előtti rövid „i” kiesett; – ez az érdekes. „Milyen értelemben érdekes?” – kérdezte. „Abban, hogy mint kutatási területnek, megvan a maga értéke.” – válaszoltam. „De mégis, mi célból?” – makacszkodott. „Hogy gazdagítsa az elméjét annak, aki foglalkozik vele” – mondtam.

Ezt, vagyis az érteleme gazdagítását egyszerűen nem akarják megérteni. Elmenekülnek a szabad ég alatti önfeledt játéktól, holott az az egész szervezetet felfrissíti, tágítja a tüdőt, frissebbé teszi a vért; ez készlet arra, hogy testünk az élet dalát énekelje, ez emeli szellemünket a

széltől cserzett, napbarnított test fölé. Ők tornaszereket és tornatermi testnevelést akarnak szigorú időbeosztással, mint a vívás, amely szakszerű döfésre tanít, valamint azt, hogy tudjunk szaltózni és táncolni a lazán kifeszített kötélen. Szeretnék egyszer látni egy csapat fiatalot, kiket az életerős, kötetlen játék, nem pedig a lélekölő munka nevelt, s velük szemben vásári csepűrágók, trapézművészek, akrobaták és egyéb erőművészek csoportját.

A tantárgy így legfeljebb tornaidomítássá válhatna s olyan lenne, mint amilyen a szillogizmusokból álló vitatkozások voltak, a *terminus esto triplex*-szel³⁰ és az összes többi aprólékos szabállyal egyetemben; csak arra lenne jó, hogy beidomítsa a vásári komédiásokat, akiknek porondra kell lépniök, hogy elkápráztassák az ostobákat és szórakoztassák a szájtátiakat; a szabad ég alatti önfelédít játékot azonban csak a tudomány jelenti. A tiszta tudomány az, amely eljut a megoldásokhoz és ezáltal nem vakul el, nem hagyja, hogy úrrá legyen rajta az alkalmazás rögeszméje.

Van, aki úgy véli, hogy az egyetemek legfőbb haszna: a tiszta tudomány művelőinek eltartása. Ezt – egyebek között – a közoktatás egyik volt vezetőjétől hallottam. S ha nincsenek hallgatók, hát ne legyenek; nem számít. Az államnak az a kötelessége, hogy tenyessze a versenylovakat és hogy fenntartsa a kultúra eleven forrásait. E véleményhez azt kell még hozzátennem – jóllehet egyelőre úgy tűnik, a mondottakhoz nem sok, vagy egyáltalán semmi köze sincs –, hogy semmitől sem kell annyira tartani, mint éppen az úgynevezett tanszabadságtól. Vigyáznunk kell azokkal, akik ezt a legnagyobb vehemenciával követelik. A tanszabadság nálunk az oktatás megszűnésével lenne egyenlő. Mindaz, amit a szabad tárgyválasztás előnyeiről mondanak, a fentiekre vonatkoztatva nem más, mint üres mítosz. Valójában azt követelik, hogy senki se oktasson, se mások, sem ők; a tudatlanság aranykorát áhítják, azt, hogy „ne engem kérdezzetek, aki tudatlan stb.”. A spanyolországi oktatásnak gyámkodnia kell. Aki tanulni akar, tanuljon; a versenylovak tenyésztéséről azonban nem szabad lemondani.

Ezen a ponton újabb kérdések merülnek fel, az enciklopédizmus, a specializáció, a latin és a vallás kérdései, összefüggésben a *vízkérdéssel* és katonai vereségünkkel.

Nos, hagyjuk őket függőben!

V.

„Specialistákat, specialistákat! – ezekre van szükségünk, jó specialistákra; a munkamegosztás egyre erőteljesebb” – gyakran hallom ezt. És mindig élek a gyanúperrel, hogy azoknak, akik dicshimnuszokat zengenek a specializáció roppant előnyeiről, nincs világos fogalmuk arról, hogy mi is valójában a faj (specie), és hogy ez hogyan viszonyul a nemhez.

Az a helyzet, hogy abban a mértékben, ahogyan a tudományok egyre jobban differenciálódnak, egyre inkább integrálódnak is, és olyan viszonyokat alakítanak ki egymás között, amit „hitelátruházásnak” neveznek. Mindegyik tudomány arra törekszik, hogy tudományos enciklopédiává váljék, és hogy – e folyamatnak köszönhetően – jobban beleilleszkedjék az általános tudományos enciklopédiába, az egy és oszthatatlan tudományba – vagyis a filozófiába.

E megfontolásoknak – sok más mellett – megvan az az előnye, hogy az a tudományos látásmód a sajátjuk, amely már kiment a divatból – ha ugyan azóta *ismét divatba nem jött* –, s ahhoz az eszmerendszerhez tartoznak, ami fölöttébb divatos volt akkor, amikor a tudományok egymás közti viszonyáról és egy felsőbbrendű viszonyítási ponttal, a filozófiával való kapcsolatukról értekeztek. Ezután került sor a specializáció felfutására, bekövetkezett a sokféle szóvadász, béka-csapdász, szünyög-fogó és kém-csőves inváziója.

A specialisták, ó igen, a specialisták! A tudomány áldozatkész robotosai, akik gombostűfej-kalapálásra adják a fejüket, mígnem tökélyre nem emelkednek benne. A tudomány haladása a specialistáknak, a monográfiák szerzőinek köszönhető. Sokan vélekednek így.

Engedtessek meg, hogy én a magam részéről kételkedjek ebben. A fentiekkel ellentétben úgy vélem, hogy minden esetben, amikor egy úgynevezett specialista valóban előréviszi a tudományt, csak azért teheti, mert az illető a speciális enciklopédistája, vagyis filozófus, aki egyetlen vízcseppben az egész világegyetemet meglátja. Ami viszont nem jogosítja fel a szűnyog-fogókat arra, hogy felfuvalkodottá váljanak, csak azért, mert véletlenül rászállt az orrukra az *aenigmaticus tenebrosus* vagy a *scatophagus Schmarotzerii*³¹ egy eleddig ismeretlen változata.

S mennyi feltaláló! mennyi felfedező! ... Világos, hogy manapság már maga a tudomány, a gép az, ami feltalál és felfedez. A *factory system* eljutott a tudományig. Edisonnak feltalálógára van, vagy, ha úgy tetszik, Edison a feltalálások nagyiparosa. Az azonban kétségtelen, hogy a gombostűfej-kalapálók fajtájából való akármelyik specialista hiába halmoz fel annyi tényt és adatot, amennyit Darwin, mégsem fog majd az eszébe jutni az, ami Darwinnak eszébe jutott.

A tudomány valójában a filozófusoknak köszönhetően halad előre, a fizika, a kémia, a matematika, a biológia és a többi tudomány filozófusának köszönhetően fejlődik. Mi több, a haladás robbanásszerű lökéshullámain azok a barbárok hozzák magukkal, akik kívülről törnek be egy tudományba; s azért, mert függetlenek e tudomány hagyományától, s egy másik tudomány szellemét vagy eljárásait viszik át erre. Ezután jönnek a specialisták; ők azok a paragrafusok, akik megemésztik a fejlődést, hozzáigazítják a szóban forgó tudományhoz és teljes szervezetére alkalmazzák azt.

Végeredményben azonban mindez csupa kitérő volt. Amit konkrétan tudok, az az, hogy néhány specialista – kiknek versenyvizsgáján magam is jelen voltam – rémületet ébresztett bennem. Emlékszem az egyikre; lehangelő élmény volt. A spontán (és fizetett) tapsolók serege – kik a jelölt mellett álltak – nem tért magához az ámulattól. Ezt a csodát! Micsoda emlékezőképesség, mekkora akaraterő, mennyi munka! Minden más célt – talán még az életet is – kizárva egész éveket töltött el azzal, hogy felkészüljön arra a bizonyos *tantárgyra*, hogy specialista váljék belőle. S nem törődött semmi egyébvel. Eredményként pedig az született, aminek születnie kellett; egy nagyon tudós számár, aki persze azért inkább számár volt, mint tudós. Amikor pedig szamarakról van szó, nincs kétségünk afelől, hogy annál hasznosabbak, minél inkább megmaradnak természetesnek, vagyis minél kevésbé tudósok.

Képzeltetek el egy embert, aki tudja az összes ismert elem atomsúlyát, fajsúlyát, olvadási és párolgási pontját és az ezzel kapcsolatos valamennyi jellegzetességet. Mit kezdenétek vele?

Kétségtelen, hogy nálunk az általánosítás több hiba forrása, mint a specializáció; a baj azonban nem is annyira az általánosításban van, hanem inkább abban, hogy azt elvont, skolasztikus, váz-szerű módon gyakorolják. Az igazság ugyanis az, hogy kultúránk legnagyobb szenvedést kiváltó rákfénéje: az általános alapzat, a filozófia hiánya.

A munkamegosztás az egész munkafolyamat összetettségének olyan fokát követeli meg, amely termékeny együttműködést tesz lehetővé. Az isten háta mögötti apró falvakban, a járási székhelyeken egy és ugyanazon üzletben árusítják a rizst, az edényeket és a kendertalpú sarut, vagyis a legkülönfélébb árucikkeket; a nagyvárosokban külön üzletek vannak valamennyi áruféleség, sőt árucikk számára; végül pedig mindezeket nagy áruházakká vonják össze, mint amilyen például a párizsi *Louvre* és a *Printemps*. A kultúrában is ugyanez megy végbe.

Mi Spanyolországban még a második lépcsőfokig sem jutottunk el; aki elég erőt érez magában ahhoz, hogy a kultúráért tevékenykedjék, az olyasvalamit kénytelen csinálni, amit a járási székhelyek szatócsboltjai: egyszerre kell árusítania rizst és mérőszalagot, kendertalpú sarut és fazekat. Ez rossz ugyan, de szükségszerű rossz. Mi történik ugyanis ott, ahol nincsenek olyan építészek, akik pusztán építészek, és a kőfejtők és kőfaragók sem végzik el helyettük a munkát? Ahol nincsenek olyanok, akik összefognák a munkát, ott azok fogják

össze helyettük, akiknek egyébként az a feladatuk, hogy a munka egészén belül valamilyen résztevékenységet végezzenek.

Spanyolországban semmiféle filozófia nem uralkodik, még a legzavarosabb és leghomályosabb filozófia se. A magát szellemileg művelő spanyol nép – vagy szellemi állapotának veszesületett fogyatékosága folytán, vagy pedig a hosszú kollektív nevelés következtében – ama népek közé tartozik, melyek a legtávolabb állnak bármiféle filozófiától. Alig akad valaki, aki azzal foglalkozna, hogy valamiféle koncepciót dolgozzon ki a világegyetemről; mindenki elfogadja azt, amit adnak neki, vagyis a holt formulát, a megkövesedett mitológiát, és meg van elégedve vele. Ez a forrása szellemi sterilitásunknak.

Fölösleges, hogy az emlékezetünket zsúfolásig tömjük ismeretekkel, képletekkel, törvényekkel és adatokkal; ezek ugyanis nem hozzák mozgásba a szellemet. A gépet külföldön vásároljuk meg – a tudomány maga is gép – és megtanuljuk, hogyan kell kezelni; de ha elromlik, akkor már nem tudjuk megjavítani. És amit végképp nem tudunk: működőképes gépeket gyártani.

Önmagunk tanulmányozását még el sem kezdtük. Ha az „ismerd meg önmagad” elv az egyén számára az újjászületés és az élet alapelve, méginkább az a nép számára. Ha gondolatot cselekvéssé, eleven és termékeny cselekvéssé akarod változtatni, akkor előbb spontán cselekvésed változtasd gondolattá. Figyeld meg, fürkészd spontán tetteid, indulataid és természetes megnyilvánulásaid, aztán alakítsd ezt át gondolattá és reflexióvá, végül e reflexiót vidd át cselekedeteidre. Egyszóval, spontán cselekedeteidre tedd reflexív cselekedetekké.

A spanyol nép vajon tanulmányozza-e magát? S vajon kutatja-e, komolyan vizsgálja-e életformáját, érzésvilágát és gondolkodásmódját? Én nem tapasztaltam ilyesmit. Bizalmatlanoknak kell ugyanis lennünk az *introspektív* megismeréssel szemben (e szó manapság használatos értelmében), vagyis azzal szemben, hogy elmélyülten szemléljük saját köldökünket, egészen addig, amíg önkívületbe nem esünk. A spanyol nép – belefeledkezve lovagregényeibe – azzal fecsérelte el az idejét, hogy saját történelmi köldökét bámulta.

Egy ember csak úgy tudja megismerni önmagát, ahogyan másokat. Tevékenykedik a világban, s tevékenységének módjából következtet aztán arra, hogy milyen is ő valójában. Azt, hogy egy bizonyos dolgot képesek vagyunk-e megtenni, senki sem tudja mindaddig, amíg azt valójában meg nem teszi. Minden nap felfedezünk valamit magunkból, s minden nap helyesbítünk egy kicsit az önmagunkról alkotott képen. *A priori*, saját ténykedése előtt valójában senki sem ismeri meg magát; valamennyien csak saját cselekedeteink révén ismerjük meg magunkat, s e cselekedetek nem ritkán még saját magunk számára is oly idegennek tűnnek. A helyzet az, hogy mindenki állandóan önmagával él együtt, elválaszthatatlanul.

No és a spanyol nép, vajon egyszer felrezzent-e már legendás köldökének introspektív szemléléséből, szemügyre vette-e magát saját tetteiben? Tanulmányozza-e vajon önnön eleven nyelvét, azt a nyelvet, amit a falusi nép beszél, tanulmányozza-e saját babonáit, szokásait s hiedelmeit? Az udvari politika örök ostobaságain túlmenően tudósít-e vajon valami másról is a sajtó?

Íme, itt van ama először elvégzendő munkálatok egyike, melyek elvégzése az egyetemekre hárul; a nép tanulmányozása, vagyis az, hogy az egyetemek a nemzeti „ismerd meg önmagad” eszközei legyenek. Az irodalmi tanszékek Calderón életrajzának elmesélése helyett megszervezhetnék a népdalok, népmesék és regék összegyűjtését; a közgazdaságtani tanszékek olyan tevékenységet folytathatnának, mint amelyet Le Play úr³² és iskolája végez, vagyis feldolgozhatná környezetünk gazdasági életét; a jogi tanszékek ösztönözhetnék azt a roppant munkát, melybe – már ami a szokásjog összegyűjtését illeti – Joaquín Costa³³ vágta a fejszét; a geológiai, botanikai és zoológiai stb. tanszékek számára bőségesen elegendő feladat lenne hazánk talajának, flórájának és faunájának a kutatása... Spanyolországot a spanyoloknak kell felfedezniök; csak így jöhet majd létre az, amit spanyol tudománynak hívunk, s melyet helyesebb lenne spanyolországi tudománynak nevezni.

Itt van például a Királyi Nyelvészeti Akadémia. Az Akadémia pályázatot írt ki – adott esetben jutalmak oda:élésének ígéretével – olyan munkákra, melyek a *Cid*³⁴ vagy *Berceo*³⁵ költészetének nyelvezetével foglalkoznak; ezt folytatja majd a hitai püspök³⁶ költészete és mindaz, amit Spanyolországban *írásba foglaltak*; az azonban senkiben sem ötlött fel, hogy olyan munkákat sürgeessen, melyek a Spanyolországban használt *beszélt* nyelvről értekezzenek, vagyis az aragón, az alcarriai, a leóni vagy pedig az extremadurai népnyelvről. S ez még nem minden; az egyetlen valamennyire is komoly munka, amely az ősi leóni nyelvjárásról szól, s melyről tudomásom van... svéd nyelvű! A tiszteletre méltó Borao munkája Aragóniában még követőkre is alig talált. Pedig micsoda gazdag termésről van itt szó! A falusi népeességben egy eleven, lüktető, izgalmas nyelv honol. Bőven elegendő ahhoz, hogy megtermékenyítse irodalmi nyelvünket. S ha ezt állítom a nyelvről, azért teszem, mert igen alaposan ismerem, hiszen évek óta kutatom az itteni, Salamanca környékén beszélt nyelvet. Egyéb téren is ugyanez a helyzet.

Két feladat, két szorosan összefüggő feladat hárul ránk; el kell mélyülnünk saját közös szellemiségünkben, s a gyökerekig lehatolva kell alászállnunk *spanyol mivoltunk legmélyére* (intraespañolizarnos), azután pedig ki kell tárulkoznunk a külvilágnak, az európai környezetnek. Sokáig nem időzök e ponton, mivel több mint négy esztendővel ezelőtt, *A tiszta-ságról* című munkámban – mely új címmel fog megjelenni – minderről részletesen szóltam.

Spanyollá válni, egyre inkább spanyollá válni annyit tesz, mint egyre inkább európaivá lenni; az embert, a fajt, azt, ami bennünket embertársainkkal egyesít és hozzájuk hasonlóvá tesz, lelkünk mélyén, bensőnk mélyrétegeiben kell keresnünk. A népeknek gyökereikkel, nem pedig lombozatukkal, belső történelmi gyökérzetükkel, nem pedig történelmi lombozatukkal kell összefonódnok. Az egyéneket és a népeket a *bensőben*, igen, a *bensőben* és nem a *külsőben* kell fellelnünk. A *külsőt* *bensővé* kell változtatnunk.

Ha csak a nyelvre szorítkozom, bátorítkodom fenntartani abbéli véleményemet, hogy a külső és belső, jobban mondván a mélyből jövő hatásoknak a nyelvben csak együttesen lehet és kell is érvényesülniök, az idegen nyelvek hatásainak éppúgy, mint a honi vagy népi nyelvjárásoknak. Nincs rosszabb, mint amikor a klasszikus irodalmi nyelv pedáns befolyása érvényesül, vagy amikor valamelyik 16. vagy 17. századi *jó tollú író*tól (hablista) – így hívják ugyanis a *firkászokat* (escribistas), – előhalásznak egy hangzatos szóvirágot.

S az egyetemnek e kettős tennivalót illetően – spanyolodásunkban, jobban mondván belső spanyol mivoltunk napról-napra történő, egyre alaposabb feltárásában, valamint európaivá válásunkban – vajon semmilyen szerepet sem kell vállalnia? Úgy kell elmesélnie nekünk Don Quijote hőstetteit, hogy közben nem firtatja, hogy élt s él ma is a *Jó*, az örök *Alonso*, hogyan szerzi be az inkább marha- mint juhhúsból készült ollát, a pénteki lencsét, hogy ízlik-e neki a ráadásképpen vasárnapi vadgalamsült, s hogy emészti meg azt, s hogy milyen a szombati szalonnáts tojáslepény?

De minek szaporítsuk a szót? Nyelvünk a latin nyelvben gyökerezik; ezt, vagyis nyelvünk, hagyományunk sziklaágyát kell felkutatnunk; enélkül nem tudjuk alaposan feltárni azt, hogy hogyan beszélünk, ami voltaképpen annak kutatását jelenti, hogy miképpen is gondolkodunk; most pedig azt harsogják errefelé, hogy: Elég volt a latinból! Nem kell több latin! Elég? Vagyis már tudjuk?

Igen; elég a latinból és elég a vallásból, mert Spanyolországban valósággal hemzsegnek a latinok és a vallásosak. Ha azt mondjuk, hogy valaki az Evangéliumból kiválaszt egy latin nyelvű szöveget, mely népünk számára érthetetlen, s azt azután apró darabokra vágja, hogy ezek összehajtogatva elférjenek egy kis zacskóban, melyet minden oldalról összevarrnak, és színes flitterekkel is díszítik, azért, hogy ezt az amulettet aztán olyan gyermekek nyakába akasszák, akik a „jó híreket” sohasem fogják olvasni ... nos, vallásosságunkról ezzel mindent elmondunk.

Ez azonban már külön fejezetet érdemel.

VI.

Szándékom az volt, hogy ehelyütt ejtek majd néhány szót a latin nyelv oktatásáról; minthogy azonban itt csak azt ismételném, amit a kérdésről már korábban kifejtettem, helyesebbnek tartom, ha a szóban forgó témáról az én álláspontom iránt érdeklődő olvasót ahhoz az esszéhez irányítom, amely *A latin nyelv oktatása Spanyolországban* címmel a *La España Moderna* című folyóirat 1894 októberi számában látott napvilágot. Véleményem az azóta eltelt öt év ellenére e téren nem változott.

Ebben az egész latin nyelvtanításban az a legkülönösebb, hogy mivel a latin az egyház hivatalos nyelve, sokan azt képzelik, hogy oktatása csak annak segédeszköze, amit reakciónak szokás nevezni. „A latin a papok dolga!” – hajtogatják. Bárcsak alaposan ismernék!

Amikor szót emelnek a latin nyelv oktatása ellen, egyúttal a vallás ellen is szólnak, mintegy összekötve ezek sorsát. Az eredmény pedig az, hogy mifelénk nem oktatnak sem latint, sem vallást, s még a szemináriumok sem számítanak kivételnek ez alól.

Azokból a roppant méretű történeti-kritikai munkálatokból, melyek a keresztény felekezetek eredetéről, fejlődéséről és belső életéről már egy évszázada folynak, ugyan mit oktatnak a mi szemináriumainkban? E szemináriumokban mást sem tesznek, csak az emésztetetlen Perronne-t³⁷ forgatják, megkövült formulákon rágódnak. Tán hallottak valamit harangozni Straussról,³⁸ Renanról,³⁹ Réville-ről,⁴⁰ Baurról,⁴¹ s egyik-másik talán Schleiermachersről⁴² is, de egy kezemen meg tudnám számlálni azokat, akiknek valamelyes halvány ismeretük van Hatch,⁴³ Gieseler,⁴⁴ Harnack,⁴⁵ Reuter,⁴⁶ Ritschl⁴⁷ és a keresztény vallási gondolat, illetve érzület számos más kiemelkedő kutatójának munkásságáról.

Úgy vélem, kijelenthetem, hogy Spanyolországban a vallást övezi a legnagyobb tudatlanság, s hogy a *vallások* egyáltalán nem járatosak benne.

A nálunk megjelentetett apologetikák egyszerűen kiesnek a kezünk közül; elképzelni se lehet ezeknél közönségesebb és botorabb munkákat. S az ok világos. Hiszen hány teológia-professzorunk képes arra, hogy a görög egyházatyákat eredetiben, folyamatosan olvassa?

De hagyjuk most ezt; később viszont még részletesebben vissza fogok rá térni.

Nem kell latin, nem kell vallás, mert ezek a fő kerékkötői fejlődésünknek! Az alkalmazott kémia és fizika alapos ismeretére, a modern nyelvek tudására, sok művészeti és szakiskolára, mérnökképzőre és ipariskolára van szükség.

Az imént már megállapítottam, hogy amíg ez a gazdasági helyzet marad fenn továbbra is, addig az ipariskolák csak arra szolgálnak, hogy ellássanak bennünket ipari doktorokkal, kik szakasztott olyanok, mint a többi doktor. Vajon nem adminisztratív ügyvitellel és bürokratikus aktatologatással foglalkozik nálunk a legtöbb kiváló mezőgazdász? A földekre legföljebb azért mennek ki, hogy elvégezzék a földmérést és hogy – csak úgy szemre – felbecsüljék mondjuk valamelyik értékesítésre váró erdő értékét, vagy azt, amit majd az állam foglal le magának.

Több nagyiparost és kevesebb doktort! Ez épp akkora ostobaság lenne, mint azt követelni, hogy „kevesebb politikát és több adminisztrációt!” És ne fogadják üdvrivalgással e megmentő jelszót azok, kiknek elméje ellenáll az önálló gondolkodásnak, s akik garmadával vannak!!

Az az elképzelés, hogy nálunk a technikumoknak kell létrehoznia az erős ipart, az ostobaság netovábbja. Nem a gyárosok teremtik meg az ipart, hanem fordítva.

Ha van történelmi tény, amely most válik világossá, akkor az az, hogy a technikai előrelépés a gazdasági viszonyoknak köszönhető. Kémiát a tőke éppúgy – vagy még inkább – teremt, mint ahogy a kémia tőkét. Vagy, még pontosabban, azt kell mondanunk, hogy létezik elméleti fejlődés, létezik tiszta tudományos haladás a doktorok fejében és ténykedésében, és hogy e fejlődés csak oly mértékben szül gyakorlati eredményt, amilyenben a gazdasági szükségletek megkövetelik azt.

Már a derék Dugald-Stewart⁴⁸ megmondta, hogy sok angol ipari városnak fel kellett volna számolnia az általuk üzött iparágakat, ha a kétkezi munka növekvő ára ellen nem léptek

volna fel – hála a mechanikai leleményesség ama meglepő találmányainak, melyekre csak a szükség tud magyarázatot adni. Több mint fél évszázada annak, hogy a szükség az Egyesült Államokban a kapitalistákat arra indította, hogy a férfi munkaerő megnövekedett árának ellensúlyozására nőket alkalmazzanak; ennek következménye viszont a fonógép (*spinning frame*) feltalálása volt. (Hobson: *Evolution of the Modern Capitalism*, 297. o.)

„Mezőgazdaságunk e jelentős elmaradottsága – mondják – teljes egészében a tudatlanság számlájára írható. Hisz nincs ember, aki megtanítaná a gépek és a modern eljárások alkalmazására. Ha valaki gépeket vásárol, hamarosan sutba dobja őket. Micsoda tudatlanság!”

Igen, milyen tudatlanok azok, akik így beszélnek!

A gazdasági folyamat törvényeinek micsoda tudatlansága szól belőlük!

Őt százalékos nyereséggel számolva senki sem vesz meg egy ötezer duro-ba kerülő gépet mindaddig, amíg az nem hoz évi ötezer reál megtakarítást; innen van az, hogy mindaddig, amíg olcsó a munkáskéz, drágák lesznek a gépek. A rómaiak már a legrégebbi időkben ismerték a vízimalmot, de nem használták egészen addig, amíg a rabszolga ára annyira meg nem drágult, hogy kifizetődőbb lett a vízimalom.

Ma hasonló a helyzet; mert mi is az ipar fejlődésének legfőbb hajtóereje az iparilag élénjáró országokban? Nem más, mint a munkásszervezetek és a munkásszolidaritás, melyek azzal ösztönzik a kapitalizmus szellemét egyre újabb találmányokra, hogy mindig magasabb munkabért követelnek. Megfigyelték, hogy a sikeres sztrájkok mindegyikét technikai előrelépés követte.

Mindennek országunkban se híre, se hamva; errefelé a szocialistákat mint csavargó és szélhámos népséget kezelik, gátolják a munkásszervezeteket, minduntalan „a gazdagok jótékonykodásáról és a szegények beletörődéséről” zengő épületes ostobaságot ismétlgetik, és technikumokat követelnek.

S amíg vannak napszámosok, akik egy árva fityinget se keresnek, addig mit sem érnek a mezőgazdasági szakiskolák, és mit sem ér az összes mintagazdaság! És nem a kémia meg az alkalmazott fizika lesz az, miáltal majd nagyobb fizetéshez jutnak, hanem nekik maguknak kell majd kikényszeríteniük azt, hogy alkalmazzák a fizikát és a kémiát, melyekkel előzőleg a doktorok foglalkoztak. Igen, doktorok, mégpedig minél többen, annál jobb – mielőtt e tudományokat a vállalkozók alkalmazzák.

Hogy felesleg van doktorokból, tudósokból, ügyvédekből, az inkább irreproduktív mint improduktív elemekből, azokból, akik közhivatali tisztségeket kívánnak betölteni? Ez a felesleg a kapitalizmus származéka, nem pedig az oktatás következménye. A tőkének szüksége van erre a feleslegre, amely kezdetben a tőke pretoriánus gárdáját képezi, végül azonban annak legádázabb ellenségévé válik.

Jómagam csak azt kívánom, hogy hazánkban sok, minél több munkanélküli doktor legyen; legyen sok szükségét szenvedő licenciátus, mert ez az állapot a nyugtalanság és a haladás erjesztő kovása, legyenek sokan, akik fellázadnak ama bizonyos „ne tőlem, tudatlantól kérdjétek ezt” ellen, és így tovább. Azt mondjátok: félműveltség? Ez még mindig jobb – tudniillik a haladás szempontjából –, mint az önelégült tudatlanság.

„Ebből ered – Loria⁴⁹ szerint – az a szellemi túltelítettség, melynek tanúi vagyunk körülünk, s amely napról-napra bámulatos gyorsasággal növekszik. Ez a sereg a gondolkodás munkanélkülieiből áll, s heves harcot vív manapság azért, hogy részesedjen a magántulajdon hasznából; e sereg anyagi juttatásait a konkurrencia egyre nyomorúságosabb szintre csökkenti, egy elégedetlen, nyugtalan, a dolgok jelenlegi rendjével szembenálló osztályt képez, és végzetesnek bizonyuló szövetségre lép mindazokkal, akik áldozatai a dolgok jelenlegi rendjének. Minél sűrűbbé válnak az improduktív dolgozók sorai s – ezzel összefüggésben – minél nyomorúságosabbá válik sorsuk, annál szélesebb lesz és megerősödik apostoli ténykedésük a szegény, munkabérből élő osztály tagjainak soraiban; ez az apostoli ténykedés pedig – miközben végre feltárja azt a lényegi érdekazonosságot, amely ezen osztály különböző rétegei

között áll fenn – igazi szövetséggé forrasztja őket össze, még erőteljesebbé és riasztóbbá téve a társadalmi megrázkódtatást.” (Vö. *La Costituzione economica odierna*, 741-2.o.)

Igen, jöjjenek hát a doktorok; nem sokat számít az, hogy titulusukat a jog, a bölcsészet vagy pedig az ipar területén szerezték.

Ne képzeljék azonban azt, hogy ezekkel az olyannyira népszerűsített technikumokkal valami különbet hoznak létre, mint az ipari doktorok; ezeknek ugyanis – hasonlóan a bölcsészdoktorokhoz – egész alkalmazott fizikájukkal együtt felkopik az álla. Mert ugyan hol is alkalmazzák azt?

– Ön azt mondja, hogy tud cséplőgépet tervezni, javítani és vezetni? Nagyszerű, uram! Csak a helyzet az, hogy nincs rá szükségem...

– Hogyan, hát még mindig ökrökkel csépeltek?

– Hát persze! Így ugyanis olcsóbb. Hát nem látja, tisztelt mechanikai doktor úr, hogy bizony alig keveredünk ki a pázstorkodás korszakából és hogy több a jószágom, mint a szántóm és elég ökröm van a csépléshez? Drága nekem a cséplőgép.

A mechanika doktora pedig tudományával együtt szépen odébbáll.

Míndehhez azt kell még hozzáfűzni, hogy mivel a tudomány számunkra egyfajta *állapotot* jelentett, nyugodt és mozdulatlan tócsát, pocsolyát, nem pedig *eredetet*, azaz eleven forrást, most fordítva, mindenki *hatásokat*, vagyis folyamatokat keres. S így érkeztünk el a kínai mandarinizmushoz, vagy ha úgy tetszik, a barbár berber jelleghez.

Igen, a mandarinizmushoz. A hamisítatlan, tősgyökeres, hétbojtos kínai mandarin ugyanis talán hajlamos lesz elismerni az európai fölényét az anyagi javak területén, a szellemi bensőt illetően azonban semmiképpen sem. Az európainak van vasútja, távírója, vannak neki elektromos gépei és ágyúai – mindenekelőtt ágyúai – de hogy olyan zenéje, filozófiája, vallása és művészete legyen, mint a kínaiaknak? Erre a mandarin csak malíciózusan elmosolyodik.

Nálunk, Spanyolországban pont ez a helyzet. Megelőznek minket az anyagi és a tudományos fejlődésben, de az erkölcs, a fennkölt eszmeiség, az értékek, a számunkra legfontosabb, mozdulatlan igazság birtoklásának szempontjából viszont már nem! A német ipar önmagáért beszél. De ... a német teológiáról beszél uram? Schleiermacher tanítványainak különégeiről? A német hellenistákról és orientalistákról? Vagy például erről az angolról, Frothinghamról, aki azzal foglalkozik, hogy mit gondolt Bar Sudaili, egy ötödik századi szíriai eretnek? Vagy Ritschl, aki hosszasan értekezik a megigazulás tanáról? Mi, latinok – hála Voltaire-nek és társainak – már régóta tudjuk, hogy ez az egész csak a papok találmánya; a *Palmira romjai*⁵⁰ nekünk untig elég.

Saját házuk táján már tudjuk, hogy mihez tartuk magunkat; mert mi már meggyőződünk arról, hogy nem lehet valaki jó szocialista úgy, hogy ne lenne egyúttal materialista is – jóllehet kötve hiszem azt, hogy az a valaki, aki ezt megvizsgálta, tisztában van azzal, hogy mi fán is terem az a materializmus –; mi tudjuk továbbá azt is, hogy Istent a kizsákmányolók találták ki ... egyszóval sokat tudunk. Ó, azok a latinok! Most például a neopogányság színeiben tetszelgünk ..., jobban mondva tetszelegnek, mert én, hála Istennek, nem vagyok latin.

Akinek nem tetszik az *El Siglo Futuro*, annak ott az *El Motín*⁵¹, és máris egy szívéhez oly közelálló, ismerős területen találja magát. Valami különös ok folytán pont ugyanazok rokonszenveznek Proudhonnal, akik De Maistre-t⁵² is bámulják.

S ugyan hagyja már ezeket a kínaiakat! Hagyjon már fel azzal, hogy aki ma legyőz minket, az ilyen horderejű kérdések esetében a szellemmel törődik! Ugyan ne hajtogassa már azt, hogy a *Mayflower* – a „májusi virág” – kivándorlóinak ősi lelkülete volt az, ami legyőzött minket, igen, minket, akik amulett gyanánt egy darabka latin nyelvű evangéliumot akasztunk a gyermekek nyakába!

Gépekre van szükség, sok-sok gépre! Sok alkalmazott fizikára és kémiára, szak- és ipari iskolákra, technikumokra, csatornákra és víztárolókra – legfőképpen víztárolókra –, sok

vízügyi ismeretre, aztán pedig arra, hogy ne zavarjanak bennünket az újjászületés munkálataiban, le a latinnal és le a vallással, mert torkig vagyunk velük!

Nézzük csak meg, ugyan mi más taszította romlásba Spanyolországot, ha nem a tűzásba vitt vallásosság, s maga a vallás! Hát persze hogy az! E kis zacskók miatt, melyeket a gyermekek nyakába akasztunk, s amiatt, hogy miséken annyiszor hallgattuk, torkig vagyunk az evangéliummal. Megengedhető-e vajon az, hogy amikor a nemzet a tönk szélére jutott a *gyakorlati érzék* és az alkalmazott mechanika hiánya miatt, akkor Burgosban katolikus kongresszusra gyűljenek össze és vallási kérdésekről értekezzenek, mégpedig olyan vallási kérdésekről, hogy lehet-e képviselő egy lelkész, vagy sem? meg hogy az ott összegyűlt püspökök másról se tárgyalnak, csak arról, hogy miképpen juthatna hozzá papságunk azokhoz a teológiai és exegetikai tanulmányokhoz, melyeknek a klasszikus ipari országokban jó ha négy teológus szenteli magát?

Valamelyik egyházmegyében – a papi szeminárium mellett, vagy inkább azzal szemben, – alakult egy *főiskola*, ahol az oktatás tárgya: az ókori kelet – az asszírok, a káldeusok, a babiloniaiak –, no meg – ami csak belefér – a teremtés hét napja és az özönvíz; arról azonban, hogy a katolikus egyház keretein kívül – vagy éppenséggel azon belül – mi jellemzi manapság a keresztény vallásos tudatot, egy árva szó sem esik. Persze vigyázzunk; nem kell nekünk Hecker atya,⁵³ vagy egy írországi monsignore; ne jássunk a tűzzel. Az erudíciót illetően pedig kell a nagy porhintés, de nehogy belemássunk a dogma embriológiájába!

Romero Robledo, a nemzeti műveletlenség hamisítatlan képviselője azt mondja; a valásból elég annyi, amennyit anyáinktól kapunk, amikor nyakunkba akasztják az említett kis tasakot ... s néhány szónokias fordulat következik az anyákról és a vallásról – az ostobák teljes megalégedésére.

Így áll hát a helyzet a hitehagyott Romero Robledókkal, akik rögvest „gyík! gyík!”-ot kiáltanak, mihelyt azt hallják, hogy kígyót emlegetnek, ama tüzes érc kígyót,⁵⁴ melyet Mózes tűzött fel a póznára, hogy meggyógyítsa a kígyómarásost, ha az rápillant.

A vallás mint kérdés azonban szoros kapcsolatban áll ezen oktatásról szóló cikkek alap-témájával, azzal a szükségszerűséggel, hogy – ha egy hazának egyáltalában fenn kell maradnia – formálódjék meg egy haza, egy csmény a népek életében, egy megvalósításra váró misszió, egy *ad extra* mutató cél; s végül azzal, hogy ennek véghezvitelében mi az egyetlen szerepe. Eleve halálra ítélt nép az, amely csak a fennmaradásra, a meggazdagodásra és megerősödére gondol, s elutasítja a „mi célból?” kérdését. Az az élet, amely valóban élni kíván, az élet valamely végökében tárul fel. Mi végett kell élnie Spanyolországnak?

VII.

Ha azt akarjuk, hogy Spanyolország eleven népként valóban fennmaradjon, akkor hazát kell teremtenünk. Ezt tenni pedig annyit jelent, hogy a hazát éppúgy saját magunknak teremjük meg, mint ahogy saját magunkat a hazának. Legyek bármilyen kicsi is, a hazának hozzám méltónak kell lennie ahhoz, hogy én is méltó legyek a hazához. Az a társadalmi szerződés, melyet Rousseau – valamely egyetemes káprázattól félrevezetve – az emberi társadalmak kezdeténél vélt felfedezni, voltaképpen ezek megkoronázása. A szabadság nem egyéb, mint a szükségszerűség férfias tudomásul vétele, a megmásíthatatlan törvény önkéntes elfogadása. Azt kell tehát kívánnunk, hogy virradjon föl a szabadság napja, amikor szabad lesz minden spanyol, mert szabad akar lenni és egyszerűen azért akarja ezt, mert szabad.

A szabadság első tette pedig a haza *bensővé tétele*, saját bensőnkben való kikovácsolása, egyediesítése, hogy legalább oly mértékben – vagy még jobban – lelkiállapotunk legyen, mint amennyire társadalmi intézmény a haza. De hiába leszünk mi haza kicsiben, ha a haza nem mi leszünk – nagyban. A társadalom, melyben szellemem él és táplálkozik, – lévén e társadalom

gyermek – nem lehet a hazám akkor, ha az én érzéseimet és gondolataimat nem foglalja magába.

Törekedjünk tehát mindnyájan, hogy hazafiságunk ahhoz az eszményhez való kötődésünknek legyen eleven formája, amit az emberiségről alakítunk ki önmagunknak, s ne maradjon földhözragadt hazaszeretet, ne amaz öregurak társalgási és érintkezési módja legyen, mely az életben elriogat minket; hazaszeretetünk ne az állami, hanem saját szellemi intézményeinkből boruljon virágba.

A problémával, az egyetlen problémával kell mindenekelőtt szembenéznünk, mégpedig gyávaság nélkül, sőt, a vakmerőség gyávasága nélkül; azok gyávaságáról van itt szó, akik előrefelé menekülnek, akik úgy tagadják a problémát, mint az az ember, aki a haláltól való félelmében öngyilkosságot követ el. A probléma pedig – az egyén, és hasonlóképp a nép számára – a következő: mi az élet célja? Akik azt válaszolják, hogy „az élet maga”, kettős értelmet tulajdonítanak az életnek, s ahelyett, hogy megoldanák a problémát, a tőle való félelmükben csak elodázzák azt. Pedig ő a szifinx, aki így szól: fejts meg, különben felfalak!

Csakis a transzcendens cél lehet eszmény, eszmény nélkül pedig nincs valódi emberi élet, sem az egyén, sem a nép számára. Közben a haladás, az elkerülhetetlen szükségszerűség így kiált: gyerünk, gyerünk, gyerünk! Ha megállsz, elpusztulsz! Gyerünk, gyerünk! „A Nyugat – mondta egyszer egy vallásbölcselet – sohasem fog belenyugodni abba, hogy nincs már életcélja, így aztán nyugta sem lesz”.

Életcél! Életcél az egyén és a nép számára! A nép életcélja pedig az egyéni hazafiság gyökere és lényege! Ha nem tudjuk, hogy mivégre kell élnie hazánknak, sohasem leszünk hazafiak.

Életcél! Hitet, legyen az bármilyen, hitet, szabad hitet, amely teremt és aztán saját teremtéséből táplálkozva fogy el! Olyan hitet, amely ura, s nem szolgálja a dogmáknak. Ne tegyünk úgy, mint azok, akik elszakadnak ugyan néhány dogmától, ám a dogmatizmus továbbra is bilincsbe veri őket.

Életcél! Életcél népünk közös élete, hazafias hite, eszménye s egy *ad extra* célról való tudat számára, mivel e célszerűség nélkül a népből sohasem lesz haza!

Mikor Spanyolország erős volt, hazafias hittel rendelkezett, olyan hittel, amelyre szükségünk van, jöjjön annak dogmáit megtagadjuk. Spanyolországnak volt hite; eszmét kovácsolt arról, hogy mi a küldetése a népek között. Belevágott az ellenreformációba, s bele is bukott; vele együtt bukott el az a reformáció is, melyet méhében ez az ellenreformáció hordozott – egy, a nép benső érzésvilágának gyökereiből táplálkozó, tiszta, spanyol reformáció.

Bizonyos értelemben maga az inkvizíció is rendkívül jelentős dolog volt, kétségtelenül sokkal jelentősebb annál, mint amennyi az inkvizícióból számunkra megmaradt.

De ha el akartok fordulni saját múltunktól, akkor irányuljon figyelmetek a gyűlölt és csodált angol nép – vagyis a *heroworship*⁵⁵ és a hódító iparosodás népe – felé. Elég beleolvasni Cecil Rhodes híveinek munkáiba, hogy megbizonyosodjunk róla: az angolok – akár az ókori zsidók – vallást csinálnak hazafiságukból. *God*, vagyis az *english speaking folk*, az angolul beszélő nép istene e népet mint a világ jobbá tételének gondviselészerű eszközét hozta létre. Stead úr szerint Rhodes cseppet sem táplál kevesebb kétséget az angol nép isteni elhivatottságával kapcsolatban, mint amennyit Józsué az ókori Izráelre vonatkozóan. Nincs érv, ami őt meggyőzné arról, hogy a világegyetem Irányítójának szándékában állt műve legbecesebb részeit a portugálok vagy a pigmeusok ártó hatásának kitenni. Így tehát Rhodes úr – megértő pillantást vetve maga köré – arra a következtetésre jutott, hogy ha van Isten, ki a népeket kormányozza és a halandók sorsával törődik, akkor lehetetlen őt jobban szolgálni, mint úgy, hogy a térképen annyi területet festünk be vörös színű angol tintával, amennyit csak lehet és – ahol csak lehet – segítünk megkönyíteni azok életét, kiket Milton „Isten angoljainak” nevezett, az alkalmatlanokat pedig – mint az emberi faj vadembereit, vagy egyéb alantas teremékeit – kipusztítják. Eddig tart Stead úr beszéde a Rhodes-féle vallásról, ami Darwint is a próféták közé sorolta – a legrátermettebbet „a leginkább angol”-ként értelmezve.

Aztán jön Kidd,⁵⁶ a maga angol történetfilozófijával, s ő elmondja nekünk azt, hogy győztes népek azokból lesznek, akiknél a vallásos típus a legfejlettebb, kik cselekedeteiket a legjobban alárendelik az eszménynek, kik ezt az eszményt fölébe helyezik az észnek, ennek a – Kidd szerint – legindividualistább, leginkább társadalom- és fejlődésellenes képességnek.

Most pedig elméldkedjünk, és vonjátok le a következtetéseket mindebből, e hitből, amely mintegy betetőzi a túláradó vitalitású népek roppant hullámverését. Ők hisznek önmagukban, s ez a hit eszményül szolgál nekik. Hogy a világnak nincs végcélja? Nos, majd adunk neki.

Közben pedig nézzétek meg a racionalista, enciklopédista népeket, kik átadják magukat a legindividualistább, leginkább társadalom- és fejlődésellenes képességnek, és azzal töltik idejüket, hogy jobbítsanak földi lakhelyükön, kerüljék a fájdalmakat, halmozzák az élvezeteket és csak fennmaradásukkal – szükség esetén gyarapodásukkal – törődnek.

A terjeszkedő népek mindegyike kialakít egy eszményképet önmagáról és a világban elfoglalt helyéről. Mi mármost a mi eszményképünk? Mivel tudunk mi hozzájárulni az emberi szellem gyarapodásához? Az eszménykép kialakítása nem halasztható akkorra, amikor majd megerősödünk; itt nem hangoztathatjuk a *primum vivere, deinde philosophari*⁵⁷ elvét, mert csakis ez az eszménykép tesz majd bennünket erőssé, s a spanyol nép – mint nép – nem lesz életképes akkor, ha előbb nem filozófál, akár így, akár úgy, de mindenképpen saját sorsának megfelelően.

Angliában kultusz övezi Shakespeare alakját. Nálunk történik valami hasonló Cervantes-szel? A mi nemzeti Bibliánk a *Don Quijote* kellene hogy legyen, vagyis egy olyan szöveg, melyet állandóan olvasnak és kommentálnak – de nem úgy, mint Clemencín. Böngészők és tudálékosok, mazoréták⁵⁸ egész raja lepte el a *Don Quijotét*, kik úgy próbálták megfejteni, mint valami rejtvényt; olyan tisztánlátó emberekből azonban, kik a művet nem úgy olvassák végig, mint a regényes képzelet csapongását, hanem úgy, mint egy valóság – mégpedig egy szörnyű történelmi valóság – leírását – vajon hány van?

Midőn vallásos áhitattal újra elolvastam a *Quijotét*, felszakadt bennem egy kiáltás – az elmés lovag iránt érzett szeretet kiáltása volt ez:

Halj meg Don Quijote, halj meg! Igen, halj meg, mert csakis a holt gabonaszem hoz termést! Haljon meg don Quijote, haljon meg a dogma, hogy szabaddá váljon a Jó Alonso Quijano, a hit. Amidőn Don Quijotét legyőzte a Fehér Hold lovagja, s megkezdte szomorú visszatérését szülőfalujába, a Jó Alonsó Quijotiz pásztorrá változtatta át, akit „bőkezűen el-látnak édes gyümölcsökkel a tölgyek, fedéllel a kemény paratölgyek törzse, árnyékkal a fűzfák, illattal a rózsák, ezerszínű tarka szőnyeggel a téres-tágas mezők, ózonnal a tiszta, illatos levegő, fénnel a hold és a csillagok, még az éj homályában is, örömmel a dal, vidulással a sírás, versekkel Apollo, gondolatokkal a szerelem, így örök hírre-névre tehetünk szert, nem csupán a mi századunkban, hanem még az eljövendőkből is.”⁵⁹ S álmodozni kezdett az ő többé-kevésbé hidraulikus, ám költői Arkádiájáról, mert bár annak rendje és módja szerint összetiporták, legázolták és legyőzték, mégsem rettent vissza az álmodozástól. Mi pedig mit álmodhatunk meg a holnapunkra, ami örökéletűvé és híressé tehet bennünket nemcsak a jelen, de az eljövendő századokban is? hogy nemcsak az idő évszázadainak láncolatában leszünk örökkévalók, hanem azon túl, magában az örökkévalóságban is?

Hisz ugyan mi egyéb adna nekünk végcél, életcél, ha nem a tudat, a közös szellemiséget formáló tudat? Az élet eszményét és az önmagunkban való hitet csakis úgy tudjuk megalkotni, ha megismerjük önmagunkat és a világot körülöttünk.

Saját nemzeti jellegünket csakis úgy alakíthatjuk ki, ha hisszük és reméljük azt, hogy a civilizáció hőmpölygő és változó sodrában majd ennek is eljön az ideje, s nem úgy, hogy a civilizáció mostani – átmeneti – szakaszának megfelelő emberi jelleg elérésére törekszünk – hasztalanul. Ahelyett, hogy anglikanizálódnánk, váljunk mindinkább spanyolokká.

Ehhez azonban – újfent megismétlem – az szükséges, hogy világos tudatunk legyen saját, közös szellemiségünkről, s arról a világról, amely bennünket körülvesz. Közoktatásunk viszont egyáltalán nem készlet bennünket arra, hogy saját magunk felé fordulva tanulmányoz-

zuk önmagunkat, és a környező világot sem tárja fel számunkra; közoktatásunk csupán idejtmúlt legendákkal és agyvérmekkel lát el bennünket.

S a hazateremtő tevékenységben – mikor is végcélt adunk a hazának – vajon van-e valami szerepe az egyetemnek?

VIII.

A hazateremtés munkálatában vajon milyen részt vállalhat az oktatás?

A hazát többé nem jelentheti a hadsereg, s a véres csaták lőporfüstjében lobogó zászlóban sem ölthet már testet. A hazáért meghalni nem alapvetőbb kötelesség, mint élni érte.

Életét adta a hazáért; mondják arról, aki utolsó leheletéig a hazát védte – legtöbbször azonban annak tévedéseit, önteltségét és fosztogatásait. Lehet, hogy az még inkább a hazáért áldozza fel magát, aki minden lehetével a hazát szolgálja, s aki csendes és szívós hivatástudattal végzi mindennapi munkáját.

A munka heroizmusát és az igazság kultuszát kell tanítani. A munka iskolája és az igazság temploma mindenekelőtt és mindenekfölött az Egyetem legyen.

A munka iskolája! Tisztában vagyunk azzal, hogy ez mit jelent? Az eszmék műhelyét és nem az eszmék zsidvásárát! A termelés összeköti, egyesíti az embereket, és testvéri kapcsolatokat létesít közöttük, a kereskedelem pedig elválasztja és versengő küzdelembe hajszolja őket.

A mi oktatásunk vagy harcos, vagy pedig ellenségeskedő; nem arra törekszik, hogy munkával termeljen, hanem arra, hogy harc révén zsákmányra tegyen szert és elrabolja azt, amit mások megtermelnek, mégpedig azért, hogy aztán mindezt leutánozza, meghamisítsa és a sajátjaként adja el – mindössze a címkét változtatva meg rajta. Akár a mai patikák, egyetemünk már nem gyógyszerári laboratórium, hanem rendszerint kiseleztezt termékek trafikja, melyben – ezek mellett – jó adag izzasztó teakeverék, mályva, egyszerű viaszos kenőcs és kútvíz is kapható. Innen kerül ki aztán – ez egyike legarcprirítóbb szegényünknek – a sok egyetemi jegyzet.

Eszmék műhelyét, s ne eszmék zsidvásárát! A tanszékek legyenek hasznos laboratóriumok, és ne üzletpultok, ahol mindig a napi divat szerint árusítják az előadásokat. Mi történe, ha tesztem azt valamely egyetemes történelmi tanszék vezetőségének elnyeréséért folytatott versenyvizsgán a jelölteket arra kényszerítenék, hogy olvassanak el és kommentáljanak egy régi dokumentumot, ahelyett, hogy hagynák őket egyik vagy másik szerző felfogását idézgetni? No és? Járt errefelé egy tervezet, mely azt célozta, hogy a joghallgatók az ún. előkészítő kurzuson a görög nyelv ismerete nélkül tanuljanak görög irodalmat. Gondolom, biztos van olyan római jogi vagy kánonjogi professzor, aki szívesen vállalkozna rá, hogy viszonylag könnyen fordítson latin nyelvből.

De hangosan tiltakoztak sokan, s épp azok, kik azt hiszik, hogy a legjobban szeretik a jó, öreg hazát, amikor arról volt szó, hogy pszichológiai laboratóriumokat hoznak létre! Pszichológiai laboratóriumokat! *Vade retro*;⁶⁰ kénszaga van! Ezekben az ördögi laboratóriumokban finom reagensekkel feloldják a tudatba behatoló, s ott fogalommal váló ismeretképeket^{60/b} a cselekvő értelmet s azt a szinte megfoghatatlan finomságú magyarázatot, melynek alapján a lélek azért érzel, mert megvan benne az érzékelőképesség.

Az egyetem mellett, hogy a munka iskolája, egyben az igazság temploma is. Legyen az igazság, a bőséges és nagylelkű igazság az áldozat oltára, a munka szent asztala fölé magasodik, mely igazság – anélkül, hogy kirekesztőleges, zárt dogma lenne – osztatlanul rendelkezésére áll mindenkinek, s mindig olyan formát öltve jelenik meg az ember előtt, hogy annak minél jobban tessenek, s így belőle az ember mind nagyobb mértékben részesedjék; az Igazság, amely valamivel mélyebb, elevenebb és termékenyebb, mint az ész.

A hazát, ha nagygyá akarjuk tenni, alá kell rendelnünk az igazságnak. A hazát pedig – nem könnyű ezt megvallani – hazugságokkal akarják táplálni. Mindaz, amit közönségesen hazafiságnak neveznek, voltaképpen a hazugságok iskolája.

Az oktatás a hazának úgy teheti a legnagyobb szolgálatot, ha mindenek ellenére – még a haza ellenére is – az igazságot hirdeti, mégpedig úgy, ahogy az számunkra megjelenik. Az lesz legnagyobb dicsőségünk, ha megtagadjuk számos diadalunkat és elismerjük sok vereségünk igazságtévő szerepét, köztük a legújabbakét is.

Egy nemzet csakis úgy élhet, ha beépül a többi nemzet szervezetébe; nem támadó vagy védekező jellegű háborús szövetség, családi paktumok, politikai szövethatárok révén, hanem a szellem bensőséges szálaival kell a többihez kötődni. Az élet nem más, mint változás, a belső viszonyok folytonos alkalmazkodása más, külső viszonyokhoz, az ozmózis és az exozmózis szakadatlan játéka. Ha nem alkalmazkodunk az európai környezethez, nem lesz hazánk; alkalmazkodni pedig nem úgy kell, hogy eszméket importálunk Európából, miket azután – a vámillétekből következő felárral – értékesítünk itthon, hanem úgy, hogy mi tanulunk meg eszméket gyártani, vagyis kialakítjuk magunkban az eszmetermelés képességét, és bazárok helyett inkább eszme-műhelyeket hozunk létre. Ehhez pedig arra van szükség, hogy mozgósítsuk népünk minden alkotóképességét, s mielőtt elvetnénk a kintről behozott magvakat, előbb jó mélyen forgassuk meg saját szellemi talajunkat, így aztán e magvakból végül a mi gabonánk kel ki. Azt akarom mondani ezzel, hogy népünk benső mivoltát magát kell napfényre hozni, s e napfényben majd kiszellőzik, s így megszáradva megduzzad.

Az előbb már szóltam arról, hogy spanyolosodásunk – jobban mondva benső spanyolosodásunk – és európaizálódásunk mint feladat végső soron összekapcsolódik. Minél mélyebben vizsgáljuk magunkat, s minél mélyebbre próbálunk hatolni saját énünkbe, annál közelebb kerülünk az egyetemes emberi jelleghez. Az Ember, az egyetemes lény, ki minden ember közös gyökere, az én legbensőbb mivoltomban, szellemem *sancta sanctorum*-ában⁶¹ honol. *In interiore hominis habitat veritas*,⁶² s ezt pedig a munka hódítja meg.

S az egyetem tesz-e vajon valamit a közös „ismerd meg önmagad” érdekében? Kezdeményezett-e már mélyfúrásokat, ásatásokat, kutatót-e népünk zsigereiben? Oktatta-e a spanyol *folklore*-t vagy legalább támogatta-e ezt? S tanulmányozza-e szokásjogunkat? Az a kevés, amit ilyesféle és más hasonló munkálatokból minálunk folytatnak, jóra való és önfeláldozó – s legnagyobb részt nem az egyetemeken ténykedő – egyéneknek köszönhető; az egyetem mint testület, semmi ilyesmivel nem foglalkozik, legfeljebb centenáriumi ünnepeket – vagyis álarcosbálokat és banketteket – rendez. Ugyan miféle visszhangot váltott ki hazánkban Oviedo kezdeményezése, az *egyetemi esti tagozat* gondolat, amely – jóllehet csekély hasznot hoz az államnak – mégis igen életrevaló dolog? Végére is, ha egy egyetem meg akarja védeni magát a gazdasági okok miatt tervezett anyagi visszafogástól, csak arra az érvre tud gondolni, hogy pénzbeli hasznot hajt az államnak. S akadnak így okoskodó egyetemi tanárok is! Azt mondják, szégyenletes dolog, hogy az állam olybá veszi a közoktatást, mint pénzbeli jövedelemforrást – a szellem rovására; de szégyenkezhet ám sok olyan tanár is, akik hivatásukat kizárólag jövedelemforrásnak tekintik, s csakis emiatt védelmezik iskolájukat.

Ismerck jónéhány egyetemi tanárként működő *filiszteust*, holott éppen az egyetemi katedrának kellene kiostálnia a *filiszteizmust*. Akadnak bizony *filiszteusok* (filisteos), sőt még *együgyűek* (beocios)⁶³ is. (Az érintettek persze biztosan nem fogják megérteni a rájuk aggatott gúnyneveket.) A tudomány fel sem ér hozzájuk.

Valahol, nem is tudom, hogy hol hallottam vagy olvastam, hogy az anglikán egyház azt ajánlja lelkipásztorainak, hogy hivatásuk gyakorlása mellett folytassanak valamilyen szellemi tevékenységet is, foglalkozzanak geológiával, botanikával, matematikával vagy történelemmel, írjanak verseket vagy regényeket. Talán a mi egyetemi oktatóinknak is ajánlani kellene azt, hogy foglalkozzanak valami mással is amellet, hogy mindennap előadást tartanak és vizsgaidőszakban vizsgáztatnak. A magam részéről megelégszem azzal a kevéssel – értve ezalatt az anyagiakat –, amit publicista ténykedésem a konyhára hoz, különös tekintettel arra, hogy

az állam bennünket, egyetemi oktatókat azért a társadalmi haszonért fizet, amit az ő részére hozunk. Úgy tekintem a dolgot, hogy a spanyol társadalom állami közreműködéssel megóv engem a nyomortól, mégpedig azért, hogy nyugodtan és háborítatlanul szentelhessem szellemi képességeimet a közoktatás munkájának, hisz úgyse találnék rá semmi kínálatot a társadalmi szükségyszerűségek szabad gazdasági játékában. A nemzeti nevelésnek gyámkodó szerepe kell hogy legyen.

Mindezek ellenére és fogyatékoságaival együtt az egyetem funkciója ma is eleven, s mivel e funkciót betölti, ma is van létjogosultsága. Az egyetemi előadótermekben – a törvény szigorától hajtva, ha meg akarják szerezni a kívánt diplomát – a gondolkodás területeire számos jó vagy gyengébb felkészültségű fiatal jut be; olyan területekre, ahová nem is álmodták volna, hogy valaha is bejuthatnak; itt aztán olyan vonzalmak és képességek támadnak fel bennük, melyek máskülönben csöndben szunnyadtak volna. A tulajdonképpeni nevelésben ritkán fordul elő, hogy az első impulzus szabadon és spontán módon jön, inkább erős behatás eredményeképpen formálódik meg. Szép és derék dolog az, hogy az autodidaktizmus és az önnevelés kiválóságait dicsőítik; tagadhatatlan tény azonban az, hogy azt az autodidaktát, aki önmagát az előadótermek falai közt formálta meg – s meglehet, ama hatásokkal szembehelezkdvé, melyeket e tanteremben tanítottak neki – mérföldek választják el attól, aki minden közintézménytől függetlenül nevelte ki magát. Nagy különbség, hogy valaki azért tiltakozik-e a szellemi úresjáratok ellen, mert azok szenvedő alanya volt, vagy hogy valaki csak hallomásból ismeri mindezt, mint ahogy szintén sokban különbözik az a reformátor, eretnek vagy szabadgondolkodó, aki alapos teológiai tanulmányokat folytatott, attól, aki olyan dogmák ellen küzd, melyeket alig ismer, s aki csak a dogmák legvulgárisabb hatásai alapján formál ezekről ítéletet. Az a fejlődés, amely nem a hagyományon alapul, nem tekinthető igazi fejlődésnek, mert mindig van valami, *ami* fejlődik. S ugyan mi más fejlődne, ha nem az, ami hagyományos? Ugyan minek az előrehaladását akarjuk, ha nem a régi szekerét – a szeker természetes lendületével? A fejlődésről elvont értelemben beszélőket kérdezzétek meg arról, hogy minek a fejlődéséről van szó? Mi az, ami fejlődik? Csak abból a pontból kiindulva tudok előrehaladni, ahol történetesen vagyok, s ahová a korábban már megtett úton érkeztem; a fejlődés hagyomány nélkül nem más, mint egy mozgó test nélküli röppálya, üres matematikai képlet, olyan ideális parabola, amely figyelmen kívül hagyja a mozgásban levő test egymás után következő helyzeteinek valóságát. S czekek a szellemi előrehaladásunkban fellelhető helyzeteket csakis az oktatási közintézmények keretein belül lehet maradéktalanul meghatározni.

S itt nem a boltsossegéd bámulatba ejtéséről, az *épaier le bourgeois-ról*⁶⁴ van szó, hogy *enfant terrible*-ként⁶⁵ viselkedjünk, ravaszul kiszámított paradoxonokat mondjunk, melyek nyilvánvalóvá teszik az autodidakta felületes és rosszul megemésztett, a hagyományos kereteken kívül szerzett ismereteit. A legvakmerőbb és legnagyobb hatást elérő forradalmárookra is az általuk forradalmasítani akart közeg hatott. A latin nyelv tanítása elleni támadásoknak csak akkor lehet maradandó hatása, ha ezek olyasvalakitől indulnak ki, aki jól ismeri mind a latint, mind pedig tanításának módját.

A haza maga hagyomány, mégpedig kikerülhetetlen hagyomány, fejlődésének fő tényezője pedig az egyeteme kell hogy legyen. A hazát néhány bölcs, valódi bölcs, az igazság tanítója jobban őrzi, mint akárhány zászlóalj. Az olasz és német egységhez – melyek közül az előbbi sorozatos katonai kudarcok ellenére jött létre – a vezető előjátékot a költők és gondolkodók adták.

Mély, szellemi egységet, jobban mondva lelki közösséget kell nálunk létrehozni. Mindaddig nem lesz spanyol haza, ameddig nem egyesülünk egy olyan eszme jegyében, amely elég tágas ahhoz, hogy elférjen benne valamennyi spanyol. A régi haza már egy kissé szűk, ezért szélesíteni kell, de belülről, a szellemből és igazságból kiindulva. Türelmes lélek; vendégszerető elme; az igazságot elevennek, változó formájúnak és sokoldalúnak érző igazságkultusz; a legellentétebb vélemények megértése, nyitottság; a formalizmus gyűlölete; a népre

irányuló figyelem; a munka hősiessége; a konkrét valóságban való elmélyedés, miközben a tekintet a legmagasabb, elvont eszménységre szegeződik... Ha az egyetem mindezt nem adja meg nekünk, akkor irgalmatlanul szét kell zúzni, s hamvait pedig szétszórni.

Eszmefuttatásomat felsőoktatásunkról ezennel be is fejezem. Sok olyan dolgot is elmondtam itt, ami nem állt szándékomban, viszont nem szóltam sok mindenről, amiről úgy gondoltam, hogy beszélni fogok. Igyekeztem elkerülni azt, hogy részletekbe bocsátkozzam, mert nem az volt a szándékom, hogy egy új tervvel álljak elő, hanem az, hogy a lelkeket hozzam mozgásba. Sokszor talán túl csapongó voltam, de a kérdések mondhatni láncszerűen összefonódva jelentek meg előttem, mint a cseresznyeszemek. Inkább szuggesztív, mintsem instruktív próbáltam lenni, s inkább provokálni akartam, mint megoldásokat adni. Ez nem valamiféle szakmai emlékeztető, melyben azok a nyomorúságos eszközök találhatók, amiket konkrét megoldásoknak szoktak nevezni. Én az ilyesmikben nem hiszek.

Közoktatásunk nyavalyáit sem gyógyszerekkel, sem narkotikumokkal, sem pedig sebészi beavatkozással nem lehet meggyógyítani – jóllehet szükség van néhány műtetre –, hanem csakis higiénével; nem nyomorúságos tervezetekkel, hanem azok hitével, akik oktatnak.

Mindenekelőtt arra van szükség, hogy az újságolvasó, kávéházakban fecsegő és kaszínókban kártyázó, széles közvéleményt érdekeljék az oktatás kérdései; hogy ugyanaz a nyilvános megvetés sújtsa azt, aki drága pénzért – vagy akár olcsón – kiad vagy terjeszt egy ostobaságokból és butaságokból összefércelt jegyzetet – ahogy lenni szokott –, mint azt az illetőt, aki becsap másokat vagy sápot húz a közvagyonból; továbbá, hogy a jelenleg érvényben levő engedélyekre hivatkozva ne lehessen büntetlenül oktatni ama haszontalan és teljesen formális badarságok együttesét, melyek bizonyos tantárgyakban testesülnek meg; hogy legyen akkora az oktatási szabadság, amekkorát csak akarnak – de ez a tanulás szabadságával egyesüljön; hogy mi, egyetemi tanárok, ne zárt kasztot képezzünk, hogy ne legyünk érinthetetlenek – mint ahogy most valójában azok vagyunk. Szomorú dolog az, ha eddig zaklattak valakit, csak azért, mert oktatott, ugyanakkor azért sohasem háborgatnák, mert nem oktat.

Most pedig, munkára fel!!

Salamanca, 1899 augusztus-október

JEGYZETEK

1. Publius Terentius Afer (i. e. kb. 195-159) római vígjátékíró
2. Camille Flammarion (1842-1925) francia csillagász, tudományának népszerűsítője
3. egyházi javadalmak pénzért való árusítása
4. Vö. ApCsel 8, 9-24.
5. Nehezen értelmezhető passzus. Feltevésünk szerint a tanulmányban többször felbukkanó „hidra”, ill. „hidraulikus” kifejezés (így például a „hidraulikus fetisizmus”) Unamunonál a lapos, csak a technikára összpontosító modernizációra utal (a modernizáció kulcskérdése volt a víztározók és az öntözőt biztosító csatornák létrehozása). A passzus értelmét abban látjuk, hogy Unamuno egyaránt ellenfele a színvonalatlan klerikalizmusnak és egy hasonlóképpen lapos, technicista modernizációnak.
6. *gabacho* – a franciák gúnyos megnevezése. A szó arra is utal, hogy a spanyolok számára – Spanyolország földrajzi fekvéséből következően – az „idegen” a franciákkal volt azonos.
7. A tudomány és a vallás összeegyeztetésére irányuló filozófiai irányzat Spanyolországban a 19. század második felében, amely K. Ch. F. Krause (1781-1832) német filozófus nézeteit vette alapul.
8. Francisco Romero Robledo (1838-1906) spanyol politikus, kitűnő szónok, fáradhatatlan debattőr; részt vett II. Izabella megbuktatásában (1868) és a Bourbon-restaurációban (1873).
9. Leopoldo Alas y Ureña (1852-1901) híres spanyol író és kritikus írói álneve

10. A spanyol barokk irodalmi irányzatai; mindkettő bonyolultságra törekszik, de míg az előbbi inkább nyelvi, az utóbbi elsősorban gondolati úton igyekszik ezt elérni.
11. Marcelino Menéndez y Pelayo (1856-1912) spanyol tudós, polihisztor.
12. a használat és a vele való visszaélés joga.
13. díszdoktor
14. Benito Perez Galdós (1845-1920) híres spanyol író.
15. az írás alfája és omegája az, hogy helyesen gondolkozzék az ember
16. keletkezésben levő
17. kétkedésben van a szabadság
18. Johann Kaspar Bluntschli (1808-1881) jogtörténész
19. Alejandro Pidal (1846-1913) spanyol szónok, politikus
20. Valószínűleg az alábbi sorokról van szó:
 „Úgy dolgozik az elme-műhely,
 mint a takács a mesterművel:
 Száz szálát ránt egy billenés,
 és a vetélők fel- s lecikáznak,
 látatlanul folynak a szálak,
 csak egy ütés, és kész ezernyi kötés.
 És jó a bölcs s kezeskedik,
 meggyőz, csak ekkép történhetik:”
- Goethe: *Faust*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967. 73. o. Jékely Zoltán fordítása.
21. irodalmi alkotások szereplői
22. Unamunónál gyakran előfordul, hogy – részben latin vagy görög szavakat véve alapul – lefordíthatatlan, ún. halandzsa szavakat használ.
23. Cesare Lombroso (1836-1909) olasz orvos és büntetőjogász
24. feltehetően egy korabeli rejtvényűjságról van szó
25. Vö. a 22. lj.-et.
26. Unamuno által gyakran ismételt formula; a szolgálai, önállótlan gondolkodás megjelenítésére szolgál jótékony célú vásár – műsoros rendezvényt – az Egyesült Államokban
27. homeopátia – hasonszervi gyógy mód. Téves megfigyelésen alapuló tan, mely szerint a betegnek olyan anyagot kell kis mennyiségben adni, amely a régi feltételezés szerint egészséges emberen az adott betegséghez hasonló tüneteket idéz elő.
29. erős és testes lófajta Franciaországban
30. „a fogalom legyen hármas”
31. Vö. a 22. lj.-et.
32. Pierre-Guillaume-Frédéric Le Play (1806-1882) francia mérnök, közgazdász és szociológus
33. Joaquín Costa y Martínez (1844-1911) neves spanyol író és gondolkodó, az ország modernizálásának apostola
34. tkp. Rodrigo Díaz de Vivar (kb. 1040-1099) spanyol lovag, nemzeti hős. Tetteit a spanyol nemzeti eposz, a *Poema del Cid* (kb. 1140) őrzi.
35. Gonzalo de Berceo – az egyik legelső spanyol költő (a 12. században).
36. Juan Ruiz de Alarcón y Mendoza (1581-1639) spanyol drámaíró.
37. Giovanni Perrone (1794-1876) jezsuita teológus és filozófus, a neoskolasztika előfutára
38. David Friedrich Strauss (1808-1874) evangélikus teológus
39. Ernest Renan (1823-1892) francia vallástörténész, orientalista és író
40. Albert Réville (1826-1906) evangélikus teológus; fia, Jean Réville (1854-1908) úgyszintén
41. Ferdinand Christian Baur (1792-1860) evangélikus teológus
42. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834) evangélikus teológus és filozófus
43. Edwin Hatch (1835-1889) anglikán teológus
44. Johann Karl Ludwig Gieseler (1792-1854) német egyháztörténész
45. Adolf Harnack (1851-1930) evangélikus teológus
46. Hermann Reuter (1817-1889) evangélikus teológus
47. Albrecht Ritschl (1822-1889) evangélikus teológus
48. Dugald Stewart (1753-1828) skót filozófus
49. Achille Loria (1857-1943) olasz közgazdász és szociológus
50. Feltehetően Wood-Dawkins híres könyvéről van szó: *The Ruins of Palmira* (London:1753)
51. Haladás párti, illetve konzervatív beállítottságú újságok
52. Joseph De Maistre (1753-1821) francia államfilozófus, a royalizmus híve
53. Isaac Thomas Hecker (1819-1888) katolikus reformteológus

54. Vö. Mózes IV, 21, 8-9.
55. hőskultusz
56. Benjamin Kidd (1858-1916) angol szociológus
57. előbb élni, aztán filozofálni
58. eredetileg középkori zsidó szentírásmagyarázó; Unamuno nyelvhasználatában az aprólékos, szőrszálhasogató, természetlen tudálékosság szimbóluma.
59. Miguel de Cervantes Saavedra: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Budapest: Magyar Helikon, 1970. 927. o. Benyhe János fordítása.
60. menj vissza
- 60/b. species impressa és expressa. Skolasztikus terminusok a megismerés folyamatának leírására.
61. szentek szentje
62. az igazság az emberi bensőben lakozik (Augustinus)
63. az ókori Görögország egyik tartományából, Boiotiából való; átvitt értelemben együgyű
64. a nyárspolgár elképzése
65. fenegyerek